

ЈУНАШТВОМ У СЛАВУ • Боса Росић

Боса Росић

ЈУНАШТВОМ У СЛАВУ

Поменици ратницима Великог рата
у Прибоју, у Штрпцима и
на Бијелој глави

Боса Росић
ЈУНАШТВОМ У СЛАВУ

Издавач
Завичајни музеј Прибој

За издавача
Саво Дерикоњић, директор

Посебна издања

Уредник издања
Милојко Кнежевић

Технички уредник
Радомир Богдановић

Штампа
Графичар, Ужице

Тираж
500 примерака

ISBN

Боса Росић

ЈУНАШТВОМ У СЛАВУ

Поменици ратницима Великог рата у
Прибоју, у Штрпцима и
на Бијелој глави

Прибој, 2021

Садржај

ПРОЛОГ | 7

ИЗБИЈАЊЕ ВЕЛИКОГ РАТА | 17

ДОБРОВОЉЦИ | 21

СПОМЕН-ЦРКВА У ПРИБОЈУ | 27

Изградња цркве у Прибоју | 29

Довршавање крипте | 41

Завршетак и освећење храма | 47

СПОМЕН-КОСТУРНИЦА У ШТРПЦИМА | 75

СПОМЕНИК НА БИЈЕЛОЈ ГЛАВИ | 111

ЕПИЛОГ | 135

Memorials to the Warriors of the Great War
in Priboj, in Štrpci and on Bijela Glava
/Summary/ | 139

Наслов ове књиге преузет је са натписа на спомен-плочама које су, у знак сећања и поштовања према ратницима палим у ослободилачким ратовима 1912–1918. у редовима Четвртог пешадијског пука и Ужичке војске, чланови Удружења носилаца Албанске споменице подигли 1923. године са обе стране двери ужичке Цркве Св. Ђорђа. Спомен-плоче од белог мермера, са уклесаним именима 242 борца из Ужица, Буара, Дубоког, Крчагова, Гајева, Љубања и Збојштице и именима 15 ратних инвалида који исказују почаст палим друговима, урадио је академски сликар и вајар Михаило Миловановић, учесник балканских ратова и Великог рата.

На плочама је, у доњем делу, испод имена исписаних у четири ступца, у плитком рељефу исклесано 12 профилних портрета српских ратника, шест са шлемовима (лево), шест са шајкачама на глави (десно). У горњем делу, изнад именослова, у правоугаоним заглављима исте величине, у округлим централним медаљонима, са леве стране је торзо распетог Исуса Христа, са десне профилни портрет Милоша Обилића који гледа ка Исусу. Са леве и десне стране медаљона на обема плочама исклесане су године 1912–1918. Из два полукружна записа у медаљонима чита се у континуитету, изнад Исусове главе СМРТЋУ У ВАСКРСЕЊЕ, а изнад Милошеве ЈУНАШТВОМ У СЛАВУ. У заглављу, изнад и испод медаљона, с плоче на плочу као фризе тече натпис: БЕСМРТНИ ВЕЛИКАНИ, У ВЕРИ, У ПАТЊИ, У ПОБЕДИ. ВАШЕ СУ ЖРТВЕ НАША СЛОБОДА. ХВАЛА ВАМ! СЛАВА ВАМ!

ПРОЛОГ

Епски народ српски припада православној вери, како западњаци кажу источнога или грчкога обреда. Српска вера и црква заиста јесу у тим оквирима, али се унеколико разликују од осталих цркава православнога обреда, јер је српска црква више везана за традицију, па је многи називају српском народном религијом.

Митови и легенде из најранијих времена очувани су у Срба дубоко у народној подсвести, одакле с времена на време ненадно избију у први план постојања, онда када се то најмање очекује: разјасне неке заблуде и нестану, утону дубоко, па као понорница људског ума чекају своје ново извирање. Кад дође до таквих спознаја, чини се да се све одувек знало, али се тог знања није било свесно: као кад бисмо се

запитали када смо научили да гледамо. А опет, када се то нешто што се чини опште-познато почне разлагати на делове, ипак се примети да неки делови недостају.

Тешко је наћи Србина који не зна шта за њега представља Видовдан. Свима је прва асоцијација „кнежева вечера“, на којој Милош упозорава:

*Суџра јесће лијей Видов-ганак
Вићећемо у њољу Косову
Ко је вјера а ко је невјера¹*

Видовдан 1389. године био је најсудбоноснији дан за српски народ. Тога дана нису се сукобиле само две војске, српска и турска: сукобила су се различита поимања света – две религије, освајачи и бранитељи својих простора – зло и добро – што је основ сваке религије. То што се битка догодила на дан који је у старој словенској религији посвећен претхришћанском божанству рата Виду, који у тој божанској хијерархији заузима највише место, сачувало је ово старо божанство од заборавља.

1 | Вук Стефановић Караџић, *Српске народне џјесме*.

Колективно памћење да нам је тога дана учињена највећа неправда у историји, подстиче наш отпор према сваком злу. У отпору према окупаторима спремни смо, као ретко који народ у Европи, да страдамо до последњег, што смо доказивали кроз читав XIX и XX век.

Косово у свести српскога народа не представља само географски појам. Кад се каже Косово, мисли се првенствено на Видовдан, на Лазара и Милоша, на Југовиће, на Косанчић Ивана, на Топлицу Милана и све остале јунаке који изгубише „наше царство“ на Косову и одоше у вечно, небеско царство јер, како народни певач пева: „земаљско је за малена царство, а небеско увјек и довјека“. Данашње песме, ауторске, компоноване, певане на концертима, говоре то исто, само на нешто другачији начин: „Куд год да кренем, теби се враћам поново, ко да ми отме, ко да ми узме из моје душе Косово“.² Са овим стиховима могуће је објаснити и српски генерални став према Косовској бици. Док сви народи на свету славе победе, ми Срби (по њиховом

| ² Милутин Поповић – Захар, аутор и композитор песме „Видовдан“.

мишљењу) слаavimo свој највећи пораз. Принц Фердинанд приликом своје посете Босни, јуна месеца 1914, боравећи на том путу у Дубровнику, био је од Дубровчана упозорен да на Видовдан не иде у Босну. Кад их је упитао зашто, рекли су му да је то највећи српски празник. Принц се даље интересовао шта то Срби тога дана славе, а Дубровчани су му одговорили „највећи пораз у сопственој историји“. Фердинанд се замислио, прокоментарисао: „Чудан неки народ, чудан неки народ“, и отишао у Сарајево.³ Тога дана, извршивши атентат на аустроугарског престолонаследника и његову супругу, тај „чудни народ“ почео је своју коначну борбу за ослобођење од ропства које је трајало од „косовске пропасти“.

Косово је српска антитеза. Ми не слаavimo, како сви на свету мисле – пораз. Слаavimo и одајемо почаст јунацима изгинулим „за крст часни и слободу златну“, што нам је непресушни извор снаге за, ево, већ седми век борбе против свих освајача. Косово је историјски само изгубљена битка, а суштински, за српски народ, Косово је

1 3 Боса Росић, *Око златиборско*, Ужице, 2004, стр. 99.

непресушно врело са кога се генерације напајају патриотизмом, служећи „чести и имену“, што нам даје снагу да и у најтежим тренуцима наставимо борбу или умремо достојанствено и уздигнуте главе. Оно је инспирација свим врстама стваралаца у српском народу. Поменимо само епске народне песме посвећене Косову, које светски умови пореде са Хомеровом *Илијадом* и *Одисејом*. Слободно се може рећи да нема ниједног умног Србина, био он песник, романописац, сликар, научник, који својим делом није дотакао Косово. У свести српског народа, Видовдан и Косово су једно исто. И поред тога што је Српска православна црква годинама и вековима покушавала да име паганског божанства Вида замени хришћанским именом светог мученика Лазара, кога је после само две године од његове смрти канонизовала у свеца, није успела да из српске душе избаци Белог Вида, бога рата и слободе. Као и у много случајева приликом примања хришћанства, Црква се повиновала народним жељама, а компромис је нашла тек после пет векова од Косовског боја, кад је у црквене календаре за 1892. годину, за

дан 28. јун, уписала СВЕТИ ВЕЛИКОМУЧЕНИК ЛАЗАР И СВИ СВЕТИ МУЧЕНИЦИ СРПСКИ – ВИДОВДАН, и то црвеним словима – којим означава велике празнике. Као што из српских глава Црква није могла вековима да избије Видовдан, тако ни светски моћници никад из српских глава, а нарочито из срдаца неће избити Косово.

Очувању мита о Косову допринела је Српска православна црква која је у својим сакривеним манастирима као највеће благо непрекидно чувала српске историјске књиге, као и многобројна усмена предања. У прво време ропства под Османлијама, док је још било писмених Срба, они су уз свеће несретном народу читали о славној прошлости. У страху од могућности да Агарјани открију и униште књиге, њихов садржај је учен напамет, а оне су закопаване дубоко у земљу како би сачекале боља времена. Наша историја и поезија и сва друга знања преносили су се усмено на будућа поколења. У првим вековима ропства, духовницима су у том ишчитавању помагали племићи – бар онај део који је остао с народом. Наиме, један део образо-

ваног и писменог српског племства се потурчио да би сачувао иметак и заштитио рођаке који остадоше да чувају српство, неки племићи отишли су преко Саве и Дунава на своје поседе, а неки остали да трпешку народну судбину. Живећи заједно и у истим условима, племство и обичан пук су се измешали и поистоветили. Колико је племство постало једноставно и практично живећи уз обичан народ, толико је народ постао отменији живећи уз племство. Зато се не треба чудити светским путописцима који су током српског ропства под Турцима, путујући кроз тамни турски вилајет, наилазили на веома отмен однос прости раје према њима.

Крајем XVIII и у освит XIX века за Србију се могло рећи да је један веома заостао и сиромашан вилајет у великом Османском царству. Писмених људи, ако не рачунамо покојег духовника (калуђера или свештеника) није било. Оно племства преосталог после турских освајања, након вишевековног ропства поистоветило се са сељаштвом, па се чинило да се од таквог становништва не може готово ништа оче-

кивати. Међутим, у том и тако ојађеном народу, у његовој подсвести крио се дух слободе оличен у старом божанству, словенском богу рата – Светом Виду. Дуго је народ чекао да му се Вид из маште појави на обзорју шумадијских планина. Када се коначно појавио, иначе трпељиви народ коме су сва трпила била попуцала – нико на свету није могао зауставити. Сеоски кнежеви и трговци који су стекли било какав иметак, до последњег гроша улагали су у набавку оружја и других потрепштина неопходних за оружану борбу до које је дошло. Сви су улагали све што су имали и били су једнаки током читаве борбе, све до коначног ослобођења.

Када су Срби 1804. добили прве битке, на састанцима су се питали како ће успоставити државу ако је отму од Турака. Прота Матеја Ненадовић, један од најписменијих, поносно узвикује: „Па, имамо ми нашу Крмчију и наше старе законе по којима ћемо се убудуће владати“.⁴ У свести српске раје поново је засјало Косово, вишевековно

| 4 Матеја Ненадовић, *Мемоари*, Београд, 2005, стр. 64.

ропство се – по српском обичају – заборавило. Ишло се напред, да се Косово освети...

Као и увек, Српска православна црква пратила је шта се у народу догађа. Неретко су, са камилавкама на главама и крстом на прсима, монаси узимали пушке у руке и преузимали вођство народа у сукобима са Турцима. Нису могли остати равнодушни када су из Никоља кабларског 1815. године гледали како Арбанаси бацају српску децу у набујалу Мораву, а затим читав збег нејачи од преко триста сакривених у једној пећини пале, стављајући на пећински улаз запаљен пласт сена. Данас је то помен обележје – пећина Кађеница на Морави испред Овчар Бање, пред којом се бели велики крст. Иако је кости ових несретника тек 1940. године сакупио Свети Владика Николај Велимировић и сложио их у заједнички саркофаг, оне данас, како време одмиче од овог догађаја, за српски народ све више постају видовданска светиња.⁵

| 5 Боса Росић, *Поменици на камену*, Народни музеј Ужице, 2009, стр 44.

ИЗБИЈАЊЕ ВЕЛИКОГ РАТА

Деветнаести век, који се сматра ослободилачким за српски народ, био је препун сукоба и борби за ту слободу. Немири крајем овог века са великом жестином прешли су и у двадесети век. Анексију Босне и Херцеговине прогласом аустроугарског цара Фрање Јосифа, српски народ у Србији, иако је недавно добио своју независност, сматрао је поновном окупацијом читавог српског народа. На подручју српских земаља окупираних од стране Аустроугарске оснивају се, с подршком из Србије, тајна ослободилачка друштва која је требало да штите интересе свих Срба: „Млада Босна“, „Народна одбрана“, „Уједињење или смрт“ (у народу познатије као „Црна рука“) и многа друга. Жеља словенског југа да се једног дана нађе у истој држави била је осујећива-

на одлукама великих сила које су ове просторе делили према својим интересима.

Народ је био у непрекидној стрепњи шта ће се даље догодити. Под притисцима међународне заједнице, српски народ је постајао компактнији и јединственији. Развијало се родољубље, братска љубав и помоћ. Ситне међусобне размирице су опраштане и заборављане, све зарад заједничке слободе коју су само Срби осећали, док су они који су осујећивали српско јединство то сматрали немогућом мисијом српског народа. Тај патриотски набој обухватио је и сву српску омладину, а експлодирао је на Видовдан 1914, и био варница за избијање до тада највећег ратног сукоба у свету.

За атентат у Сарајеву међународна заједница и Аустроугарска окривиле су Србију, која се сада, иако искрвављена у два балканска рата (1912. и 1913), морала спремати за одбрану од Аустроугарске.

Европа се поделила у два сукобљена војна савеза. Савезничком блоку, окупљеном око Тројне Антанте коју су чинили Уједињено Краљевство, Русија и Француска, придружују се Италија и већи део ев-

ропских земаља, међу којима је и Србија. Њима се 1917. године придружују и Сједињене Америчке Државе. Други војни савез чиниле су Централне силе: Аустроугарска, Немачка, Османско царство, Бугарска. Неке европске земље – Холандија, Швајцарска, Шпанија и скандинавске земље – остале су неутралне.

Аустроугарска је 23. јула 1914. године упутила Србији ултиматум од десет тачака, неприхватљив за било коју суверену државу, па и за Србију. Ултиматум је одбијен и Аустроугарска је тог истог дана објавила мобилизацију да би само месец дана после Сарајевског атентата, 28. јула, објавила Србији рат. Први напад извршен је рано изјутра 12. августа на два српска села поред Дрине: Амајлије и Батар. Кроз село Батар прошао је тајно Гаврило Принцип на свом путу за Сарајево, па је и то био разлог да се ово село прво нападне. Сутрадан је бомбардован Београд.

Објавом рата Србији погођена је и Краљевина Црна Гора, која 5. августа објављује рат Аустроугарској. У овој краљевини извршена је мобилизација између 35.000 и 45.000 војника који су распоређени на

фронт дуг око 500 километара. У почетним ратним сукобима српска и црногорска војска су се сјединиле и до 25. септембра 1914. године заједно освојиле Романију и Пале. Како је ратна срећа променљива, убрзо су Аустроугари потиснули ове ослободилачке одреде на десну обалу Дрине, где се почињу водити сталне борбе, у нашој историографији познате под именом Дринске битке. Крајем 1915. године, Савезници заједно са српском владом одлучују да се српска војска повуче преко Скадра на опоравак на Крф. Тада ће црногорска војска, храбром борбом на Мојковцу, штитећи српско одступање, показати сву своју оданост братској српској војсци. Убрзо се краљ Никола повлачи са престола, а његов син Мирко распушта војску која се као добровољачка армија масовно прикључује српским јединицама.

ДОБРОВОЉЦИ

По објави мобилизације на подручју Аустроугарске царевине, јула месеца 1914. године, многи Срби из Босне, Далмације, Лике, Славоније, српски потомци из Словеније и осталих подручја која су била у оквирима те велике империје били су обавезни да се ставе под њихову команду. Ова мобилизација подстакла је Србе са тих подручја да се договоре и да организују добровољачке одреде, да напусте завичај, пређу у Србију и ставе се под команду српске војске. Српска влада је итекако рачунала на Србе добровољце са подручја Турске и Аустроугарске, па је од самог почетка у вези с тим предузимала и одговарајуће мере и 3. августа послала је упутства Врховној команди о добровољачким јединицама: „Врховна команда може купити чете Добровољаца и употребити

их по свом нахођењу, да су под командом наших официра, и то најдисциплинованијих. Врховна команда ће нарочито водити рачуна о овим Добровољцима, те да се не врше пљачке, а према изгредницима бити веома строг“.⁶

Тих дана, половином августа, добровољци из Вишеграда упутили су се према српској граници преко села Штрпци. Њих 380, међу којима је било и 9 муслимана и 13 девојака, причестили су се код штрбачке цркве, прешли Увац и на Цигли и Црном врху се придружили српској војсци.

За гранична подручја која су обухватала општине Прибој, Пријепоље, Чајетину и Ужице може се рећи да су била преплављена добровољцима из српских подручја Аустроугарске и Турске. Преко Црне Горе стизали су Срби из Босне, Херцеговине, Далмације, Лике, слободно се може рећи из свих крајева где су живели Срби. Масовно прикључење црногорске војске после абдикације краља Николе сматрало се као прикључење регуларне српске војске својој команди и никад их нико није тре-

6 Радивоје Папић, *Ужичка војска и Четиврши Ђук 1914*, Народни музеј Ужице, 2014, стр. 15.

тирао као добровољце, што су они уствари били. Због цитиране наредбе од 3. августа 1914. године, добровољачке јединице у свим секторима третиране су као регуларна војска, због чега су у историографији остале недовољно проучене као посебни сегменти српске војске. Велики број добровољаца стизао је из Америке и многих прекоморских земаља у којима су живели Срби, али су сви, као што је већ речено, одмах интегрисани у редовне војне јединице. У новије време, у XXI веку, поводом обележавања стогодишњице Великог рата, почело је интензивније проучавање и ових војних састава, па се надамо и детаљнијим подацима о њима.

Врло мало је спомен-обележја посвећених добровољцима, из једноставног разлога што су они били у склопу званичних војних формација, па су имена изгинулих исписивана на спомен-обележјима подизаним у помен припадницима регуларних војних јединица.

Добровољци који су прелазили у Србију остали су упамћени у становништву пограничних предела као значајна, често и једина заштита од непријатељске војске, па

се могло и очекивати да им управо то становништво подигне споменике. Иако су ови предели веома сиромашни, вековима угњетавани од разних освајача, после завршетка Великог рата народ овога краја, захваљујући својим предузимљивим свештеницима Михаилу Јевђевићу из Прибоја и Кости Поповићу из Штрбаца, одлучи да изгинуле родољубе овековечи достојним спомен-обележјима.

Улога свештенства у српском народу је кроз читаву српску историју била веома значајна, нарочито у борбама против окупатора. Калуђери и свештеници били су скоро једини писмени људи у Србији, па су самим тим уживали велики углед у народу. Такав углед имале су нарочито свештеничке породице у којима су синови наслеђивали очеве свештенике. Њихови контакти са вишим свештенством били су драгоцени за овај вековима изолован народ. Своје сусрете са вишим свештенством, политичарима, уметницима које су сретали приликом посета епархијама и градским центрима, препричавали су и свом потомству и читавом народу и из тих прича се народ

учио не само родољубљу већ и другим цивилизацијским тековинама.

По завршетку Великог рата и коначном ослобођењу испод јарма туђинских завојевача (Турске и Аустроугарске), српски живаљ у Старом Влаху, у долини Лима и Увца, после вековног робовања и ратова за ослобођење, био је веома осиромашено. Становништво је махом било неписмено, па је с великим надама и поверењем гледало у своје свештенике: две породице Јевђевића и Поповића-Вранешевића. Јевђевића парохија била је у Прибоју, иако није имала цркву. Свештеници Поповићи су у Штрпцима имали своју парохију и чак две цркве: стару, дрвену, поред које је била и њихова свештеничка кућа, и нову, зидану, у центру Штрбаца, поред самог римског односно дубровачко-ушћупског друма. Ове две свештеничке породице биле су у пријатељским и кумовским везама, па су се о многим подухватима договарале, највероватније и приликом одлуке о изградњи споменика изгинулима у Великом рату.

СПОМЕН-ЦРКВА У ПРИБОЈУ

Изградња цркве у Прибоју

Варошица Прибој је највероватније имала цркву пре доласка Турака. Претпоставља се да је она била на старом средњовековном гробљу, у кругу данашње болнице, на левој обали Лима, испод тврђаве Бић, у њеном подграђу у коме је живео обичан народ, где је и било прво градско насеље. Овај простор је називан Црквина, па се и због тога мисли да је ту некад била црква. Приликом археолошких ископавања, која су нажалост вршена тек после изградње градске болнице на овом локалитету (2009), овде је откопано око четрдесетак средњовековних надгробних споменика, али нису нађени темељи цркве,⁷ што не значи да их није ни било

⁷ „Систематска археолошка истраживања у Побрежју”, Завичајни музеј Прибој, 2008, под руководством археолога Сава Дерикоњића.

(можда се налазе испод данашњих темеља болнице изграђене на том месту).

У близини данашњег Прибоја, који лежи и на левој и на десној страни Лима, била су два велика манастира: Бања, на десној страни Лима, 5-6 километара удаљена од града задужбина Немањића, са три цркве: Св. Николе, Св. Илије и Успења Пресвете Богородице, и узводно уз Лим, на његовој левој страни, знаменити Манастир Св. Ђорђа у Мажићима, такође задужбина Немањића. Ова два значајна манастира, с обзиром на то да су се налазила у срцу српске средњовековне државе Рашке, припадају корпусу лимских манастира којих је укупно било око 75. Највероватније због близине ова два велика манастира и није било потребе за обновом или градњом цркве у Прибоју после турске окупације. Поготово зато што се српски живаљ разбежао по околини, а у варошици Прибој су у већем броју живели исламски верници који нису ни желели, па ни дозвољавали изградњу православних богомоља. Када је порушен Манастир Мажићи, народ са леве стране реке, због ширине и дубине Лима, није га могао прелазити ни ићи у Манастир Бања,

па се сналазио на други начин. Испод дрвета-записа, за неки верски празник, народ би се окупио, ту би дошао свештеник и крстио сву новорођену децу, причестио народ, читао молитве, народ би се помолио, а Турци нису могли порушити њихову богомољу. И данас се знају храстови у шумама који су некада представљали цркве. Овај обичај и подсећање очувани су до данас. Наиме, на Тодорову суботу, у селу Кучину, на левој страни Лима, сваке године у знак сећања на та тешка времена окупљају се верници под „оним“ храстом, данас на сеоском гробљу, где се причешћују и са својим свештеником моле Богу.⁸

У српским сеоским срединама, нарочито у време ропства под Османлијама, као што је већ речено, народни предводници били су свештеници. Касније, током XIX века, када и у ове забачене средине, још увек под турском влашћу, полако пристижу и учитељи, они се придружују свештеницима и постају њихови блиски сарадници. Њихов значај за сеоске средине током XIX и XX века био је огроман, па се и да-

| 8 Боса Росић, „Етнографска истраживања Прибоја“, дневничке белешке, 1996.

нас може често чути тужна констатација: „Откако су село напустили попови и учитељи, оно је почело да одумире“. Стога и не чуди чињеница да су свештеници били иницијатори изградње споменика како би сачували успомену на родољубе који оставише своје животе на дар отаџбини.

Свештеничка породица Јевђевића живела је у Прибојским Голешима где је постојала црква коју су они опслуживали. Црква у Голешима подигнута је 1868. године, захваљујући предузимљивости свештеника Ђорђа Вранешевића од познате свештеничке породице Вранешевића-Поповића, који су службовали и у Манастиру Бања код Прибоја, као и у оближњим Штрпцима.

Јевђевићи потичу из оближњег села Касидола, засеока Жирча, а преци су им по причању из Црне Горе. Наследни свештеник, веома образован (завршио је две духовне академије: једну у Москви, другу у Паризу) прота Михаило наставио је свештеничку службу својих предака у забаченом прибојском селу. Деда проте Михаила, поп Вујица крајем XIX века, видећи како две велике светске империје (Османска и Аустроугарска) тешко преживљавају,

Јевђевића кафана у Прибоју, реновирана,
данас је музејски простор

углавном на старој слави, од Турака који се полако повлаче у Турску, у Прибоју купује кућу у којој своме млађем сину отвара кафану.⁹

По завршетку Првог светског рата, успостављању нових граница и стварању нових држава, прота Михаило у Прибоју оснива прибојску парохију, иако Прибој тада није имао цркву. У време после балканских ратова, по ослобођењу овог простора од турске власти, стари турски хан припао је Манастиру Бања, па је поп Јевђевић с братством манастира договорио да му доделе једну просторију која би се користила као црква. У том хану, иначе, налазила се и градска школа и читаоница, па је ту смештена и црква.

С временом које је пролазило у бурном XIX веку учвршћивала се идеја о изградњи цркве у Прибоју. Подстрек за то добијан је и из Србије у којој се увелико обнављају стари манастири, подижу нове цркве, а некадашње срце Србије још увек грца под туђинском влашћу. Знак да и та власт про-

⁹ Ову кућу и средства за њену обнову је један од наследника, знаменити проф. Вујица Јевђевић, хидролог светског гласа, поклонио Завичајном музеју у Прибоју.

Прота Михаило Јевђевић

пада била је и изградња цркве још 1868. у забаченом прибојском селу Голешима. Поп Вујица из Голеша, који је увек ишао наоружан, купује кућу од Турака и пола своје породице насељава у Прибој. Власти му нису биле наклоњене јер им се чинило да он стално нешто „снује и кује“, и то ништа добро. Поп Вујица је учествовао и преживео разне буне крајем XIX века, а у његовој

парохији замењује га унук Михаило, који је завршио две академије.

Убрзо по рукоположењу, млади свештеник Михаило повео је акцију за изградњу цркве у Прибоју. Вероватно су разговори са виђенијим људима вођени још док је службовао прота Вујица (Вуле), па их је Михаило само наставио. Још од 1921. године постоје признанице које су издате приложницима средстава за изградњу цркве. Одбор за изградњу, у који су ушли најугледнији и најбогатији грађани Прибоја, па и неки политичари из Београда, формиран је 1924. године. Одлука да црква буде спомен-костурница посвећена краљу Петру Првом један је од паметнијих потеза Црквеног одбора. Част на овај начин указана недавно преминулом краљу Петру Првом није могла бити одбијена, а укључивање краљевске породице у ову изградњу аутоматски је укључивало и многа министарства која су могла бити од помоћи. Као најпозваније, Министарство грађевине је одмах прихватило реализацију пројекта који је израдио инжењер Петар Зрнић, који је вршио и надзор над изградњом цркве. Поред великог новчаног

прилога (25.000 динара), краљ Александар је градитељима прибојске цркве ставио на располагање и екипу руских иконописаца које је он формирао за проучавање црквеног сликарства у српским земљама, а ради осликавања цркве на Опленцу, задужбине краља Петра Првог. Ова екипа се звала „сликари Управе двора“, а чинили су је руски емигранти избегли после Октобарске револуције. Међу њима су били веома познати стручњаци: инжењер Сергеј Николајевич Смирнов, архитекта Николај Петрович Краснов, сликари Иван Петрович Дикин, барон Николај Богданович Мајендорф, Владимир Јаковљевич Предајевич, Виктор Швецов Бичковски, Евгеније Варун Секрета, Матија Рејтингер и фотограф Борис Иваншенцов. У овој екипи био је и српски архитекта Пера Ј. Поповић.¹⁰

Изградити цркву у тим поратним годинама, међу потпуно осиромашеним становништвом, било је веома тешко. Захтеви Црквеног одбора за изградњу ове цркве били су веома високи. С обзиром на то да је посвећена краљу Петру који је сматран

¹⁰ Јелена Межински, *Сликарство цркве Свештој кнеза Лазара у Прибоју на Лиму*, Прибој, 1999, стр. 1 и 2.

Признацима за изградњу цркве
у Прибоју.

Датум при.

12-XI-1921	1	Василе Поповић	1000	-	
" " "	2	Михаило и Јасмина Јелџић	500	-	
" " "	3	Михаило Ј. Поповић	500	-	
" " "	4	Радојица Поповић	150	-	
" " "	5	Јасмина Јосифовић	200	-	
" " "	6	Јово Радаковић	200	-	
" " "	7	Василије Илић	25	-	мишља 21/5-1928
" " "	8	Василије Поповић	100	-	
" " "	9	Јосиф Поповић	200	-	
" " "	10	Михаило Поповић	100	-	
" " "	11	Василије Поповић	100	-	
" " "	12	Василије Поповић	100	-	
" " "	13	Радојица Поповић у Прибоју	1333.50		
14-XI-21	14	Радојица Поповић	50		
" " "	15	Василије Поповић	50		2 поља
" " "	16	Михаило Поповић	50		
" " "	17	Радојица Поповић	100		3 поља
" " "	18	Василије Поповић	100		3 поља
" " "	19	Радојица Поповић и синој. брат	100		3 поља
" " "	20	Михаило Поповић	50		2 поља
" " "	21	Михаило Поповић синој. брат	100		2 поља
" " "	22	Василије Поповић	150		3 поља
" " "	23	Радојица Поповић синој. брат	50		3 поља
" " "	24	Василије Поповић	100		3 поља
" " "	25	Радојица Поповић	100		
" " "	26	Јово Поповић	30		
" " "	27	Михаило и Јасмина Поповић и синој. брат за отаца и мајку	1000		
			5538.50		

Признацима од 12. XI 1921, на којој се види да трговац
Стевовић за изградњу прибојске цркве прилаже 1.000,
а прота Михаило 500 динара

коначним ослободиоцем од вековног турског јарма, црква је морала бити изузетна, како својом архитектуром тако и живописом. Једном речју, веома велики подухват, не само за прибојски крај него и за читаву државу. И држава је са краљем Александром заиста дала пример читавом народу који се великодушно укључио у овај подухват.

Без обзира на велики прилог краља Александра за њену изградњу, народна подршка била је пресудна. Прибојски трговци, како Срби тако и муслимани, давали су новчана средства као прилоге за изградњу цркве, а сиромашнији део становништва је на изградњи радио бесплатно. Многи су своје прилоге давали у намирницама од којих је спремана храна за многобројне мајсторе, а сеоско становништво, поред тога што је бесплатно радило, давало је и своје запреге (коње, волове) које су превлачиле материјал. Значајна средства обезбедила је и Српска православна црква, односно Дабробосанска митрополија којој овај крај припада. Црквени одбор уредно је водио „књигу приложника“ у којој је забележен сваки прилог.

Материјал од кога је црква грађена (гранит из околине, који се тешко обрађује) и њено захтевно сликарство, које су извели „сликари Управе двора“, успоравали су завршетак цркве. Финансијске тешкоће, до којих је у току градње долазило, Црквени одбор превазилазио је позајмицама од имућнијих грађана Прибоја, од Манастира Бања, као и од цркве у Голешима, а прота Михаило неретко је исплаћивао раднике од својих приватних средстава.

Довршавање крипте

С формирањем нове државе на Балкану, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, потоње Југославије, после завршетка Првог светског рата, нарочито у српским земљама долази до обнове традиције и обележавања историјских догађаја. Тако је на државном нивоу почело да се говори о Видовдану и обележавању петстопедесетогодишњице Косовског боја.

Док је црква грађена, Одбор се обратио за помоћ Колу српских сестара са молбом да се организује прикупљање посмртних остатака изгинулих ратника, међу којима је и велики број добровољаца изгинулих 1914. године на оближњим висовима изнад Прибоја, где су се водиле прве борбе између Аустроугарске монархије и малене Србије. Земни остаци – кости ових бези-

мених хероја прикупљене су по врлетима изнад Прибоја: Црном врху, Гредини, Цигли, Бијелој Глави, Брезовцу, Рачи и другим местима погибије, па су спуштене у Манастир Бања где су у црквеној порти, на потоку који истиче из Бање, а чија је вода топла, пажљиво опрани и сложени појединачно у беле платнене кесе које су милосрдне чланице Кола српских сестара сашиле и пренеле до озидане цркве. Као дан за полагање посмртних остатака у крипту испод црквеног олтара одређен је Митровдан 1939. године. Ни број изгинулих жртава ни њихова имена никада нису утврђени, али се према остацима донетим са стратишта рачуна да их је у црквену крипту положено 139. Говорило се по Прибоју тих година да су официри били одвојени од обичних редова и да су тако одвојени положени у крипту.¹¹

11 Прота Драги Раковић је за потребе овога рада разговарао са ауторком фебруара месеца 2016. и ово су подаци добијени од њега. Он је у прибојску парохију постављен 1983. године, наследивши проту Васа Петровића, који је у прибојској цркви био парох од 1947, и од Прибојаца слушао приче о свечаном отварању прибојске цркве, које је пренео свом наследнику, проти Раковићу.

Те 1939. године, кад се славило пет стотина педест година од боја на Косову, прота Михаило са својим Одбором за изградњу мора да је био очајан. По глави му се мотала мисао: „Само за мало закаснисмо, прође Видовдан, а ми не довршисмо.“ Са новом снагом, у немогућим условима настављају радове. Над читавом Европом надвио се кобни облак фашизма, а Прибојци раде и раде... Свак у себи размишља: „Даће, ваљда, Бог да у овој 1939. јубиларној години нађу мира у свом вечном боравишту безимени хероји који први изгинуше на бранику домовине!“ Тешили су се тиме да се црква и гради изгинулим ратницима међу којима је био велики број добровољаца и важно је да они буду достојно положени, бар у овој години, а лако ће се после, када се буде знало да они спокојно почивају, правити славље и свечано освећење нове цркве. А њих, размишљају даље наши градитељи, треба похранити не неког обичног дана већ на неки велики празник, исписан црвеним словом у календару, као и Видовдан што је. Размишљали су да ће радове на крипти стићи да заврше до Митровдана, а Митровдан је баш погодан! Свети

Димитрије Христов ратник, заштитник Солуна који је више пута одбранио, и не само Солуна већ и наше две Митровице (Сремске и Косовске), свака мисли за себе, ћути и ради. А пошто су објавили дан свечаног полагања моштију у новосаграђену крипту, више није било повлачења, морало се завршити.

И на Митровдан је, с неколико месеци закашњења од Видовдана, свечано уприличено полагање посмртних остатка 139 родољуба – незнатих јунака – редовне војске и добровољаца. Као што се нису знала њихова имена, није се знао ни њихов завичај. Отприлике се зна да су из Црне Горе, Лике, Славоније, Босне, Херцеговине, Далмације и осталих делова Балкана у којима су живели Срби, па чак и из преко-океанских земаља, из којих су они у више наврата стизали. Свештеник Раковић, који као пензионер живи у Прибојској Бањи, рече нам да су неки Словенци пре само две године долазили код њега да се распитају за своје изгинуле претке, о којима су сазнавали из историографских књига и архивских података.

Подручно свештенство одржало је опело над њиховим посмртним остацима, па је крипта затворена и радови на довршењу цркве могли су да се наставе. Свечаност тим поводом била је скромна, као што су били и животи положених у крипту. Пао је камен са срца проти Михаилу, Одбору и свима који су учествовали у овом подухвату, јер су они овим чином испунили завет према Косову, а то им је и био главни циљ.

Завршетак и освећење храма

Живописање цркве је, као што је већ речено, поверено „сликарима Управе двора“, групи руско-српских уметника које је Канцеларија двора била одредила да проучавају српско средњовековно сликарство по црквама, да би направили картоне-предлошке за мозаике цркве-маузолеја Карађорђевића на Опленцу.

По завршетку Првог светског рата, а после Октобарске револуције, велики број руских аристократа – високих интелектуалаца избегао је у Србију, односно у Краљевину СХС, потом Југославију. Колико је наша земља њима пружила уточиште и нови дом, толико су они својим знањима и умећем узвратили нашој земљи. Формирана је уметничка група која је по задатку краљевске куће још 1922. године започела

истраживања српских средњовековних манастира и копирање значајнијих фресака. Проучавање српских средњовековних цркава и презентација византијске уметности од стране еминентних руских стручњака (архитеката, историчара уметности, конзерватора и др.) удружених са тадашњим младим српским колегама школованим на европским универзитетима имали су снажан одјек у светској научној јавности. Напоре да византијску уметност представе западу чинили су Грци који су организовали први научни скуп византолога, одржан у Атини 1924. године. Како је Србија, као што је речено, већ 1922. године почела научна истраживања српских манастира, било је нормално очекивати да њој буде поверен Други конгрес византолога, који је одржан у Београду 1927. године. Тек тада је светска јавност упозната са вредностима и лепотама српских манастира, високо ранжираних на лествици византијске уметности.¹²

Уметничка екипа Управе двора одабирала је предлошке за цркву на Опленцу, а

| 12 Миодраг Јовановић, *Ойленац*, Топола, 1989, стр. 84.

када је дошло време за осликавање прибојске цркве, Дворска канцеларија је упутила исте ове сликаре да осликају ту цркву. Жеље Одбора за изградњу цркве у Прибоју предочене су овим стручњацима који су, мора се признати, имали поприличне тешкоће да их ускладе и испуне. Можда је то и био разлог што се са завршетком цркве закаснило више од годину дана. Али, кад је била готова, сви су били задовољни и поносни. За ову цркву се може рећи да је она, по својим сликарским темама, једним делом копија цркве на Опленцу. Разлика је у томе што опленачка црква има у позадини плави фон, а прибојска златно-жути. Наравно да има и других разлика: опленачка црква је задужбина једног веома образованог краља, а прибојска је народни спомен томе краљу који је у њој морао бити представљен на други начин – народни односно епски. Народне жеље изражаване преко Одбора за изградњу цркве, као што се на самој цркви и види, нису биле нимало једноставне. Требало је да та црква будућим генерацијама представи, односно да им исприча народну патњу која је трајала више од четири века, веру која није изгубљена

и срећу због повраћене слободе. Такође је требало истаћи и нити мисли очуваних кроз векове – о заједништву словенских народа које је краљ Петар остварио.

Одбору се чинило да би то некако најбоље могло бити изражено претварањем наших епских песама у слике. Косовски мит је веома развијен у српској књижевности, у епским народним песмама, а у сликарству није. За то постоје многи разлози. Земља је после турских освајања изгубила самосталност, па је градња цркава потпуно заустављена. Осим тога, народ је осиромашео, па није било средстава ни за какву градњу, а и Турци су сваку градњу цркава забрањивали јер, по њиховим законима, ако би српска црква узнемиравала својим присуством турска верска осећања, она је могла бити порушена ако би се то прохтело било ком Турчину. Дозволе за градњу нових цркава биле су веома скупе, па се до њих није могло ни доћи, тако да је ликовна црквена уметност у потпуности угушена. За књижевност је ситуација била повољнија. Епске народне песме училе су се напамет, па их Турци нису могли уништити. Оне су се преносиле с колена

Изградња цркве у Прибоју

на колено, све док их наши високи умо-
ви XIX века нису забележили и сложили
у прекрасне песмарице којима се дивила
ондашња цивилизована Европа, поредећи
их са Хомеровом *Илијадом* и *Одисејом*. На
помолу српској слободи, крајем XVII и по-
четком XVIII века, а нарочито у XIX веку,
уобичајене библијске теме осликаване у
средњовековним српским црквама почеле
су да се замењују нашом епском, народном
историјом. Многобројни су разлози за ове
промене, а најважнији је свакако жеља за
слободом, с којом се враћају и наша из-
губљена права државности.

Иако је црква у Прибоју зидана у првој
половини XX века, у њој је на јединствен
начин, епски истакнута жеља за слободом
и за повраћајем изгубљених права. У овој
цркви *Тајна вечера* замењена је *Кнежевом*
вечером, а поворке библијских светитеља
поворком српских владара светитеља који
у рукама држе макете својих задужбина:
Свети Симеон Немања са Студеницом у
рукама, Стефан Првовенчани са Жичом,
Урош са Сопоћанима, Владислав са Миле-
шевом, Радослав такође са Жичом, Милу-
тин са Грачаницом, Драгутин са ариљском

Кнежева вечера, фреска у прибојској цркви

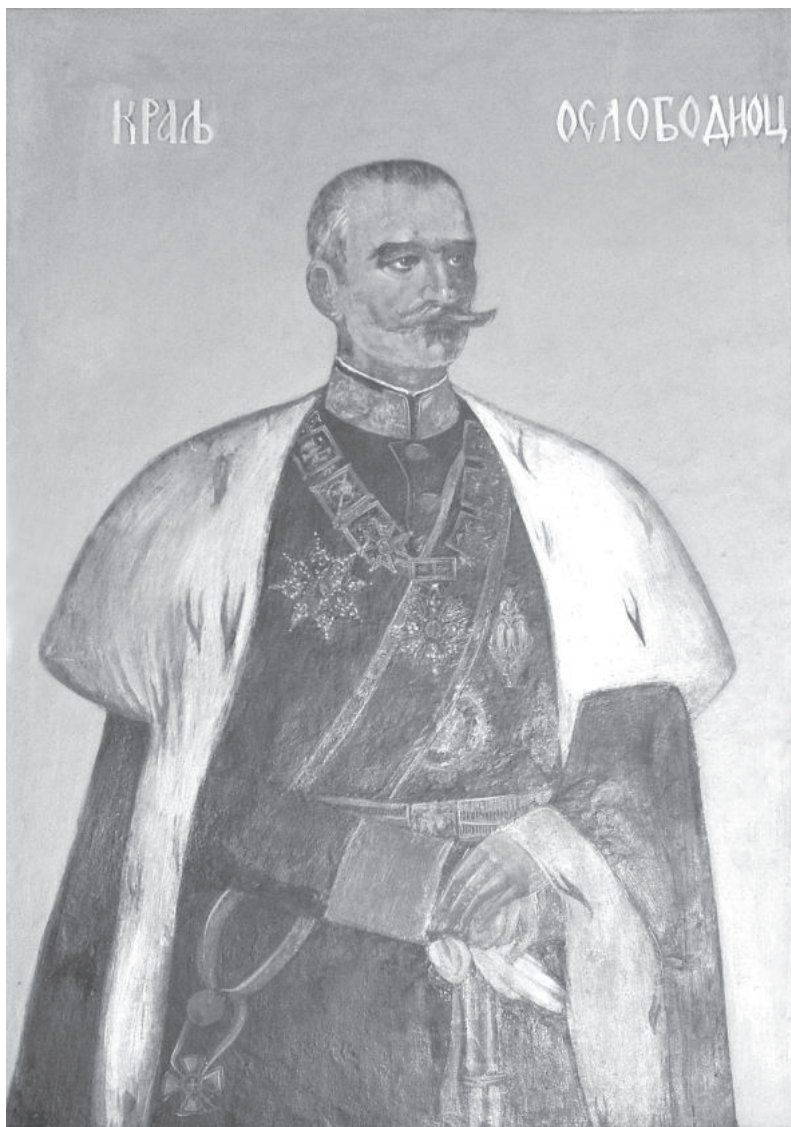
Немањићи са својим задужбинама, фреске у прибојској цркви

Црквом Св. Ахилија, Стефан Дечански са Дечанима, Душан и Јелена са својим Арханђелима.

Хронологија српских владара настављена је ликовима краља Петра – ујединитеља, на левој страни од улазних врата, и краља Александра као ктитора, на десној страни врата. За ову цркву се слободно може рећи да она кроз своје фреско-сликарство представља не само српску историју већ и историју српске православне религије, која има своје посебности.

Прибојска спомен-црква, нажалост, није могла бити довршена ни за Видовдан 1940, већ је њено освећење одржано 15. септембра те године.

Припреме за освећење цркве поверене су Организационом одбору који су допуњавали Краљевска дворска канцеларија, државни представници из Среза и Зетске бановине, као и представници Српске православне цркве, преко Дабробосанске митрополије. За ту прилику у Прибој су на свечаност упућени министар двора, гарнизон из Пљеваља, оркестар Краљеве гарде из Београда, који је свирао на свечаности, представници свих власти из околних

Краљ Петар Ујединитељ, фреска у прибојској цркви

Краљ Александар, фреска у прибојској цркви

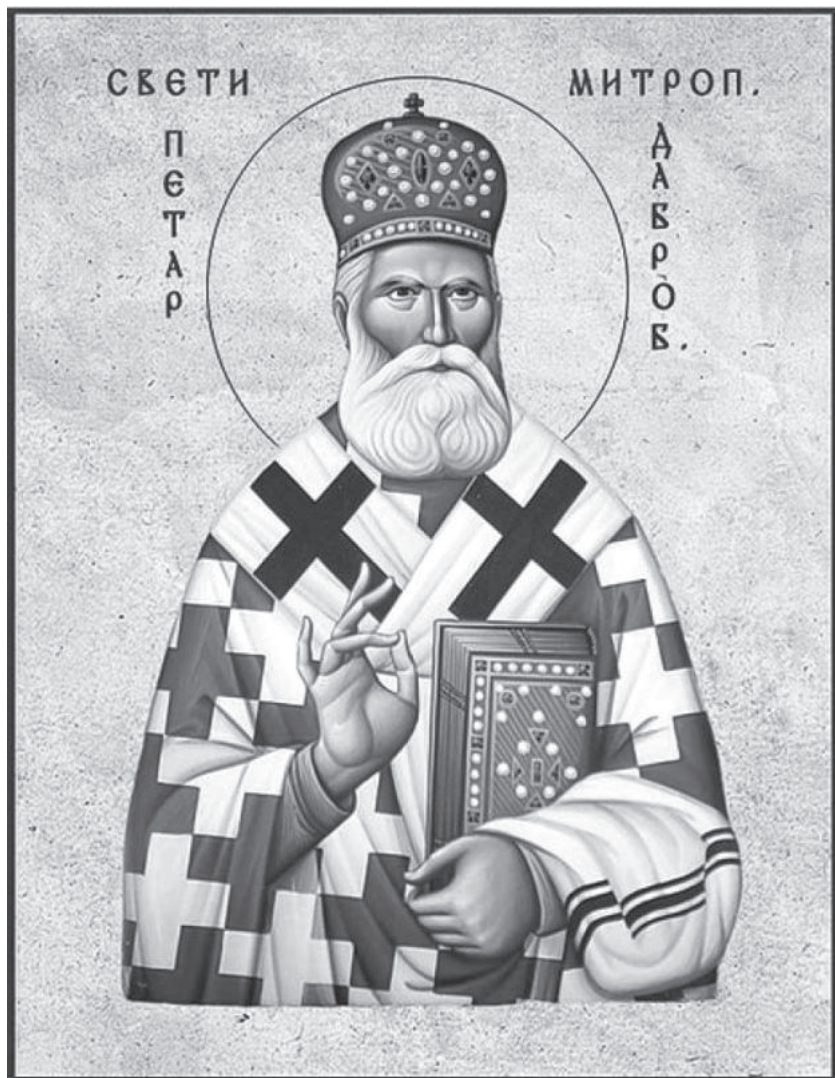
градова. Показатељ важности освећења ове цркве је и присуство српског патријарха Димитрија са митрополитом дабробосанским Петром Зимоњићем,¹³ неколико десетина хиљада грађана суседних градова (Ужица, Нове Вароши, Пљеваља, Бијелог Поља, Рудог, Вишеграда), а нарочито је била интересантна парада коњаника из Штрбаца, Раче и Вишеграда, за које унук попа Добра из Штрбаца вели: „Да су имали коње то је могуће, али где нађоше преко триста седала, то је необјашњиво“

Свечаност је почела на главној прибојској улици, испред Борисављевића куће. Краћим говором отворио ју је народни посланик Милан Ђекић. Пошто је одсвирана химна, формирана је колона на чијем је челу био патријарх српски Димитрије, а иза њега званице по важности и сви су се у том свечаном поретку уз пратњу војног оркестра, који је свирао маршеве, упутили

13 Дабробосанског митрополита Петра (Зимоњића), године 1988. Српска православна црква прогласила је за свештеномученика. Сада је већ као светитељ насликан у Пећкој патријаршији, а у изградњи су и две цркве њему посвећене. Историја јесте учитељица живота: није било потребно ни пола века да се докаже да је Свештеномученик Петар Зимоњић један од највреднијих светитеља српских.

Војска и народ на свечаности освећења цркве у Прибоју

Св. Петар Зимоњић, икона

Koňanici iz Štrbaца и Раче на прослави освећења цркве у Прибоју

према новоизграђеном храму. У црквеној порти оркестар је свирао посмртне маршеве, а патријарх је, уз саслужење свештенства и монаштва са читавог региона (манастири Бања, Милешева, Света Тројица Пљеваљска), из црквених парохија Бијелог Поља, Нове Вароши, Вишеграда, Пријепоља, Рудог, Чајничка и др., одржао освећење, па је кум цркве г. Никола Станковић, у пратњи патријарха, митрополита дабробосанског и проте Јевђевића ушао у цркву и дивио се живопису на њеним зидовима. Онда су цркву обишле високе званице и свештенство, а затим је дуго улазио народ у групама. Сви су били свечано обучени, окићени цвећем, са много застава, од оних црквених до разних државних, соколских и свих које су имале три боје.

Други део ове важне свечаности био је заједнички ручак, а трећи заједничко весеље које је трајало до сутрадан.

О овом важном догађају извештавале су све ондашње новине које су писале о томе да су за Прибој дан-два пре прославе били уведени ванредни возови, како из правца Сарајева тако и из Београда, преко Ужица, окићени цвећем и заставама. Долазили су

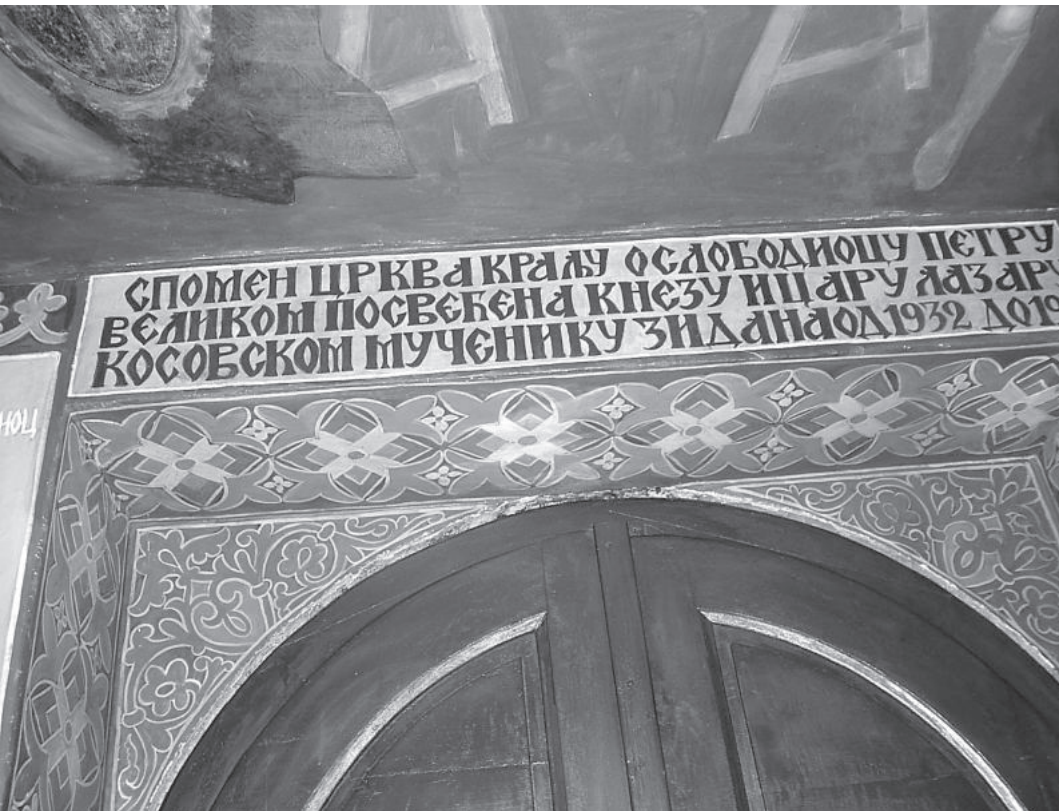
Патријарх Димитрије, митрополит Петар и прота Јевђевић
пред дверима цркве у Прибоју

аутомобили, коњске запреге и масе окићених пешака, читава Србија је била у покрету. Није ни чудо када се узме у обзир колико је векова Прибој чекао да добије своју богомољу.

Прибојској цркви придато је више намена које ће многе збунити. Она је свети храм у коме се одвија служба божија посвећена српском „свецу мученику Кнезу Лазару и Светим српским мученицима – Видовдану“, зидана у спомен краљу Петру и као крипта српским ратницима изгинулим у овоме крају. Напис у фреско-техници, исписан изнад западних – улазних врата, само донекле објашњава улогу ове цркве:

СПОМЕН ЦРКВА КРАЉУ
ОСЛОБОДИОЦУ ПЕТРУ ВЕЛИКОМ
ПОСВЕЋЕНА КНЕЗУ И ЦАРУ
ЛАЗАРУ КОСОВСКОМ МУЧЕНИКУ
ЗИДАНА ОД 1932 ДО 1940

Аутори фрескописа трајно су се уписали поред својих уметничких дела – фресака.

СПОМЕН ЦРКВА КРАЉУ ОСЛОБОДИОШУ ПЕТРУ
ВЕЛИКОМ ПОСВЕЋЕНА КНЕЗУ И ЦАРУ ЛАЗАРУ
КОСОВСКОМ МУЧЕНИКУ ЗИДАНА ОД 1932 ДО 1939

Фрескописани текст изнад двери цркве у Прибоју

Фреске раднилили зографи
ИВАН ДИКИЈ и БОРИС ОБРАЗКОВ
ОРНАМ. АНАТОЛИЈ НИКИТИН
ИЗ БЕОГРАДА, МИЛЕСШЕВСКАЈЕ 1940. ГОД.

Имена фрескописаца, уписана на зиду цркве

Кад је 1984. године генерал (у то време потпуковник) Стеван Мирковић посетио Прибој и прибојску цркву, за ту прилику је на каменом зиду са јужне стране цркве постављена још једна спомен-плоча чији текст као да има улогу да додатно разјасни вишеструке њене функције:

ПОД ОЛТАРОМ ОВЕ СПОМЕН
ЦРКВЕ ПОХРАЊЕНЕ СУ КОСТИ
ИЗГИНУЛИХ РАТНИКА ПРВОГ
СВЕТСКОГ РАТА.
ЗАХВАЛНИ ГРАЂАНИ ПРИБОЈА И
ОКОЛИНЕ

ЈУНАШТВОМ У СЛАВУ

Слава прибојске цркве је Видовдан, када се поред причешћа, црквене службе и иза тога заједничког ручка, држи и опело изгинулим ратницима Великог рата.

Поред Видовдана, опело родољубима сахрањеним у крипти цркве у Прибоју држи се и на дан Св. Димитрија – Митровдан, када су њихове кости положене у крипту.

Пошто се Прибој на Лиму педесетих година XX века, с изградњом Фабрике аутомобила – популарног ФАП-а и других фа-

Прибојска црква на Видовдан 2016. године

брика изразито индустријализовао, дошло је до наглих промена у структури становништва, како у Прибоју тако и у читавој његовој околини. Сеоско, радно способно становништво запошљавано је у фабрике, неопходни стручњаци који су руководили фабричким машинама довођени су са стране, а све њих је требало негде сместити. Морало је доћи до градње станова за запослене у индустрији. У Старом Прибоју, коме и име говори да је прибијен уз брда – није било места, па су нови планери Прибоја одлучили да пређу на леву страну Лима, на страну где је некада испод града Бића било првобитно насеље. Почео је да ниче нови град, два километра удаљен од старог. Мештани су га назвали „Насеље“. У старом делу града, који се ових дана интензивно рестаурира, остале су општинска и државна управа и институције културе – Дом културе са биоскопском двораном и Завичајни музеј, док су у Новом Прибоју (и тако га зову) спортска хала, нови хотел и безброј продавница, кафана и кафића. Пијаце имају и Стари и Нови Прибој.

Међународне прилике крајем XX века веома су се неповољно одразиле на та-

дашњу Југославију. Велики светски моћници су, са прекидима, око седамдесет година експериментисали на балканским просторима формирајући нашу вишенационалну државу. И таман када је та творевина била на путу да успе, из бојазни да таква Југославија може постати сила – одлучили су да је униште. Наравно, прво је санкцијама уништена сва привреда, народ је тих деведесетих година, у страху од рата, скромно живео од већ стечених добара, сиромашећи све више и више. Полетни сеоски живаљ, који се педесетих година из својих села спустио у Прибој и сместио се у изграђене станове, деведесетих година је остао без посла, пензија и било каквих прихода. Сва срећа те су сви сачували своју очевину, који нити су желели нити су имали коме да продају. Ти сељаци –индустријски радници, већ у годинама, почели су да се враћају на своју очевину. Њихова деца, рођена у становима у Прибоју, ту су и остала. Завршавала су разне школе: занатске, средње, високе, па и докторате. Неки су се одселили у веће градове, неки и у Европу. Многи су остали у родном Прибоју и представљају озбиљну снагу за понов-

но оживљавање града на лепом, зеленом Лиму. Они су се преоријентисали на друге делатности. Нагло се развија туризам, захваљујући природним погодностима као што су лековита Прибојска Бања, прелепи Лим којим се плови до утоке у Дрину, па Дрином до Вишеграда и даље. Сам Прибој има веома добар географски положај јер се налази у срцу средњовековне државе Рашке, са историјским споменицима (два Немањића манастира: Мажићи и Прибојска Бања), са знаменитим Манастиром Милешева и већим бројем средњовековних градова у близини. Ту је и Музеј са сталном археолошком поставком, старом Јевђевића кафаном и прелепим природним лепотама око Прибоја...

Крајем XX века, иако у незавидним условима (распад земље, ратови у свим републикама, међународне санкције), грађани Прибоја одлучују да у новом делу Прибоја – тзв. Насељу – граде цркву. Израду пројекта поверавају у то време веома актуелном архитекти, професору универзитета Бранку Пешићу, који је био познат као пројектант чувене Робне куће „Београђанка“ и протомајстор Храма Светог

Саве на Врачару у Београду. Под његовим стручним руководством на Храм Светог Саве подигнута је купола тешка 4.000 тона. У то време такви грађевински подухвати су у свету рађени само у САД и у Русији. Тај и такав архитекта израдио је пројекат за прибојску Цркву Светог Васкрсења, чије темеље је освештао митрополит Амфилохије 1994. године. За десетак година, иако у најтежим условима, црква је довршена, па је на Михаљдан 2003. године освештана уз присуство два митрополита: црногорско-приморског Амфилохија и дабробосанског Николаја, као и владика – милешевског Филарета, славонског Саве и будимљанско-никшићког Јоаникија, те великог броја житеља оба Прибоја и околних села.

Данас у Прибоју, према попису из 2011. године, има око 15.000 становника који живе на обе стране Лима, удаљени око два километра, а спојени једним висећим и једним друмским мостом, на тремећи – што овом месту даје добру перспективу.

A black and white photograph of a tall, stone monument with a cross on top, set against a cloudy sky and a dark landscape. The monument is the central focus, constructed from large, rectangular stone blocks. The cross is a simple, dark silhouette. The background shows a dark, silhouetted landscape with hills and a cloudy sky. The overall mood is somber and historical.

**СПОМЕН-КОСТУРНИЦА
У ШТРПЦИМА**

УШ трпци су село удаљено 5-6 километара од Прибоја низ Лим, скоро на самом утоку Увца у Лим. У њему је, као и у Прибоју, одувек био српски живаљ. Стицајем различитих историјских околности, народ је овде најчешће живео, па и данас живи – у две државе. Граница никада није била преперека ни сметња заједничком животу, често је и појачавала братска осећања јер се увек гледало да се помогне онима којима је помоћ била потребна. Римска саобраћајница, од које је сачуван један миљоказ, сама за себе говори о значају овог предела. Римска траса пута задржала се кроз читав средњи век и ропство под Османлијама. Турци су овај пут називали Дубровачким (ако се мислило на део који иде кроз Босну према мору) или Ушћупским друмом ако

се иде на другу страну, према Скопљу. На самом ушћу Увца у Лим друм је прелазило Увац и десном страном Лима продужавао преко Србије за Скопље. Штрпци леже на десној страни Увца који се, излазећи из кањона којим протиче кроз Рачу, шири у прелепу и плодну долину. Десна страна Увца је благо заталасана и веома плодна, богата воћњацима. Штрпчани су имали своја имања и на левој и на десној страни Увца. После Другог светског рата град Прибој је у долини поред Увца изградио неколико индустријских погона око којих се формирало насеље Увац, које се у администрацији третира као заселак села Раче. С обзиром на то да лежи на левој страни Увца, оно је у државним поделама крајем XX века припало Републици Србији. Индустријски погони по распаду Југославије више не раде, а њихови бивши радници су на својим имањима наставили да се баве пољопривредом.

Црква брвнара у Штрпцима грађена је у другој половини XIX века, нешто касније од времена изградње брвнара у Јабланици и Доброселици, и по породичном предању саградио ју је знаменити Дионисије Попо-

Римски митвоказ из Црнобача

Панорама Штрбаца, са делом тока Увца и трасом негдашњег
Ушћупског друма

вић, „настојатељ манастира Баће код Прибоја“.

Колико је свештеничка породица Јевђевића била важна за леву страну српског лимског становништва и за сам град Прибој, толико је за десну страну Лима била важна свештеничка породица Поповића-Вранешевића-Јоксимовића.

Њихови преци потичу из Црне Горе, из Вранешке долине кроз коју протиче река Љубовића, по којој је и средњовековна жупа добила име. Очувана предања и историјски извори помињу Херака као родоначелника племена Вранеша, по којима се називао и читав крај. Херак је имао сина Јоксима по коме је добијено презиме Јоксимовић. Били су, веле, виолентни и плаховити, као сви Динарци. Причало се како се неки њихов сабрат по имену Мушо приликом неке братске свађе тако наљутио на родбину да се потурчио. Храброст и памет су га, како се прича, уздигли до положаја херцеговачког паше и по његовом имену његови потомци потурчењаци добише презиме Мушовић. Сви они су се у време Аустријско-турског рата (1737) прикључили Аустријанцима, а кад су ови изгубили,

они су морали да беже из своје постојбине. Кренули су са својим свештеником према Србији и зауставили се у пределу Старога Влаха, између река Лима и Увца. Један део племена са старим презименом Јоксимовић насели се у Љубиш, један део остаде на левој страни Увца. Они својој новој насеобини дадоше име Вранеши. Једни пређоше Увац и населише се у златиборска села Стубло и Доброселица под презименом Вранешевићи, по називу родног места. Поп Јово Јоксимовић живео је у Љубишу, а свога сина Димитрија такође свештеника, послао је у Доброселицу. Вероватно зато да би очувао податке о свом пореклу, поп Димитрије користио је сва ова презимена. Некад је био Јоксимовић, некад Вранешевић, а некад и Поповић. Димитријеви потомци су до данас задржали само презиме Поповић, али сви знају да су им заједнички преци Јоксимовићи у Љубишу и Вранешевићи у Доброселици, као и они на левој страни Увца, чије се и село зове Вранеши. Данас их има у свим тим селима: Јоксимовића у Љубишу, Вранешевића на обе стране Увца: на левој страни је данас село Вранеши, а на десној, у златиборском селу Доброселица су Вране-

шевићи. Поповићи, потомци Дионисијеви, живели су у Штрпцима, па су се, школујући се, раселили по беломе свету. Један од њихових потомака, наследник свештеничке породице и њихове куће проводи своје пензионерске дане у прелепим Штрпцима, у свештеничкој кући кроз чије равно двориште тече Увац, већ потпуно укроћен од три бране изграђене на њему, да би се након два километра улио у плаховити Лим.

Црква брвнара у Штрпцима није се налазила у данашњем центру села него мало склонитије од пута, на сеоском гробљу. Димитрије Вранешевић Поповић, како се сам потписивао, живео је у селу Доброселица као свештеник, али највероватније уз договор са српском владом пређе у порушени Манастир Бања код Прибоја, који поново пропоја и чију обнову започе поп Димитрије. После женине смрти, Димитрије се замонаши и са сином остаде да обнавља ову знамениту српску светињу. Његов син Зарија је такође изучио школе за свештеника. Као монах, поп Димитрије доби име Дионисије и половином XIX века, уз велике напоре и помоћ српске владе, обнови знаменити Манастир Бања.

Црква брвнара у Штрпцима

У Бањи су биле три цркве: велика гј. главна Црква Св. Николе, и две са обе њене стране. Једна је била посвећена Рођењу Пресвете Богородице, а друга Св. Илији. У турско време све три су биле разрушене и Дионисије се одлучи да најразрушенију, Цркву Св. Илије потпуно разгради, а да њен материјал употреби за обнову друге две. У то време је добио и један распис од српске владе којим је тражено да им писмено достави стање православних богомоља са подручја у коме је радио. Тај знаменити рукопис из 1857. године, крцат подацима, више од једног века чамио је у архиву САНУ, док га седамдесетих година ХХ века није пронашла, дешифровала и објавила Мирјана Шакота, када је својим истраживањима у Бањи, у цркви Рођења Пресвете Богородице открила једну од најлепших ризница СПЦ.¹⁴

Према веровању очуваном до данас, које нам је пренео прота Драги, дугогодишњи свештеник прибојске цркве, сада у пензији, Дионисије Вранешевић је, највероватније,

14 Мирјана Шакота, „Прилози познавању манастира Бање од Прибоја“ *Саопштења*, бр. X, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1974, стр. 19.

приликом обнове Манастира Бања и рушења Цркве Св. Илије, пронашао први део ризнице овог знаменитог манастира са већим делом златног новца. У ту претпоставку уверена је и Мирјана Шакота која је пронашла други део те ризнице у трећој манастирској цркви посвећеној Рођењу Пресвете Богородице. Зна се да је Дионисије пронашао књиге и иконе које је по ондашњим важећим прописима предао Старој цркви у Сарајеву, која је била седиште Дабробосанске митрополије. Дионисије је том приликом од пронађених икона задржао неколико за цркву у Штрпцима, коју је био одлучио да гради.¹⁵ Чињеница да је ту цркву брвнару Дионисије посветио Св. Илији можда и потврђује ове претпоставке јер је он од светитеља, изградњом цркве њему посвећене, молио и тражио опрост за оно што је учинио. Претпоставља се да је у ризници било остављено и црквено злато, које није доспело у сарајевску цркву. Многи у причама везују и изградњу нове зидане цркве у Штрпцима за откривање

¹⁵ Драгиша Милосављевић, *Саопштења*, бр. XXII–XXIII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1990, стр. 266.

те ризнице, јер су обе цркве изграђене у кратком временском размаку, а градитељи и ктитори били су свештеници из ове породице. У народу се прича да је Дионисије изградио још једну цркву негде далеко у Босни, очекујући божији опрост за задржано злато откривено у ризници.

Поред ових претпоставки о изградњи штрбачких цркава, о цркви брвнари постоји и легенда коју је, описујући овај крај, забележио поп Стјепо Трифковић. Легенда каже да је цркву начинила „нека ђевојка Ћинђа, која је имала приглавак новца, па јој се у сну јавило да на томе месту начини цркву и она је начинила“.¹⁶ Ова легенда у народном предању освежена је приликом градње цркве брвнаре у Штрпцима јер се тада такође причало да је поп Димитрије са својим сином попом Захаријом подигао цркву брвнару на темељима неке старе цркве. Наравно, ни ова могућност не може бити искључена.

Убрзо, поп Димитрије односно монах Дионисије уступа своју парохију сину Захарији (кога је крстио чувени прота Заха-

¹⁶ Поп Стјепо Трифковић, *Вишеградски Свџари Влах*, Београд, 1903, стр. 641.

рић из Кремана, давши му своје име), а он одлази у Манастир Рача на Тари, где је после смрти и сахрањен.

Поп Захарија (Зарија) несретним случајем губи живот релативно млад, у педесет првој години живота. Његов старији син Константин (Коста) већ је био свештеник у Бачкој Паланци, одакле је требао да дође возом до Сарајева, а с караваном од Сарајева до Вишеграда, где је требало да га сачека отац Зарија. Поп Зарија узјаше коња, једног оседланог поведе за сина и оде у Вишеград да га чека. У Вишеграду, пошто путници из Сарајева нису били стигли, мораде да преноћи. Смести се у чувени вишеградски хан поред Дрине. У току ноћи изађе из собе на доклат да се мало освежи. Пошто је био јако крупан, а греде на доклату протруле, оне се провале, поп Зарија падне и на месту остане мртав. Сутрадан, стигне му син Коста, на коњу га отера у Штрпце и сахрани поред цркве брвнаре у близини њихове куће.

Приликом школовања у Рајловцу код Сарајева, поп Коста се упознао и дружио са Петром Зимоњићем, будућим митрополитом дабробосанским који је преданим

СВЕТАГО РАФАЕЛА
ЗАХАРІЯ ПОВОДИА
СВЯТОГО РАФАЕЛА
СВЯТОСЛАВНОГО
РОДЕН 23 СЕНТЕМБРА 1844
РУКОПОЛЕН
11 ОКТОБРА 1861
ПРЕСЕЛИ СЕ У ЕПИСКОП
22 АВГУСТА 1897

ОВАЈ СПОМЕНИК
ПОДАРИ ОНЕ БЛАГОДАНИ
СПРУТА ВЪ КОСАТА СЪ СИНОВИМА
СВЕТАТИКОМ РАСТАТИКОМ
И ЛОБАНОМ

Споменик попа Захије, испред цркве брвнаре у Штрпцима

радом на духовном унапређењу народа и својим градитељским подухватима унапредио Дабробосанску митрополију, а после његовог великог мучеништва у Другом светском рату – Српска православна црква прогласила га је за свеца.

Поп Коста Поповић, како се већ усталило њихово презиме, дошао је у Штрпце после очеве смрти 1897. године. Рукоположен је у Бачкој Паланци, где се и оженио попадијом Драгом, а она му је тамо родила двоје деце. Попадија Драга, рођена у једној знатно напреднијој средини, прва је дотерала са собом метални шпорет у Штрпце. Родитељи јој нису дали да у Турску иде без шпорета.

Поп Коста, млад, пун енергије, већ 1905. године почиње да зида нову цркву у Штрпцима, на локалитету Мраморје, испод кога је пролазио чувени римски, царски, дубровачки друм. Због градње и друге цркве у Штрпцима, у веома кратком временском раздобљу, ова свештеничка породица довођена је у везу са ризницом откривеном у Цркви Св. Илије у Бањи. Наводно, у ризници нису нађене само књиге и иконе него и злато које је уновчено. Међутим, поп Ко-

Нова црква у Штрпцима

ста, који је са својом попадијом изродио дванаесторо деце, био се и материјално обогатио дружећи се и послујући са Васом Стевовићем из Нове Вароши, у чије је име поп Коста откупио од Аустријанаца велике поседе земље према Златибору, од којих су се, товећи стоку, обојица обогатили. Васо Стевовић био је веома богат. Имао је куће и у Бечу и у Солуну. За њега је чуо и аустроугарски цар Фрањо и поручивао му је да ће му дати велико одликовање, чак и племићку титулу, ако се појави на његовом двору у Бечу. Стевовић је указане почести одбио. И поп Коста је политички био веома незгодан. По ослобођењу и уједињењу није крио да му не одговара политика Карађорђевића. То је показао приликом посете краља Александра овом крају у који је дошао возом из Сарајева. Није присуствовао краљевом планираном ручку у Штрпцима, него га је пропратио у Прибој.¹⁷

После „косовског“ причешћа српских добровољаца из Босне, средином августа 1914, Штрпце убрзо погађа окупаторска одмазда. Аустроугарска војска улази у

| 17 Исказ Косте Кокана Поповића, из породичних сећања.

Штрпце 7. септембра, веже и хапси попа Косту, а он из ланаца добацује попадији: „Спаси иконе!“ Непријатељи попа одводе, а његову кућу пале. Попадија успева да иконе, које су највероватније нађене сакривене у Цркви Св. Илије у Бањи, дотури неким сељацима,¹⁸ док непријатељ хапси и њу и сву њену децу, чак и малог Добросава, кога су са мајком интернирали у Зеницу. Осталу децу попа Косте растурили су по разним логорима, неки су стигли чак до Арада у Румунији... Сакупили су се после ослобођења на згаришту своје куће. Све им је било попаљено и растурено. Неколико наредних година становали су код својих парохијана, док 1926. нису завршили кућу испод царског друма и испод нове штрбачке цркве, у долини поред Увца који запљускује њихово двориште.

Након ослобођења и уједињења, свештеник Коста Поповић се са још већим еланом ангажује на друштвеним пословима у својој ослобођеној земљи. Његова прија-

18 По речима Косте Поповића, унука проте Косте, који данас живи у Штрпцима, једна од тих икона је била триптих из XVI века, са грчком сигнатуром, а друга икона Христа са анђелима. Данас се обе чувају у Музеју Манастира Милешева.

тељства и кумства са угледним личности-ма тога времена много су допринела развоју Штрбаца.

Растурена по европским логорима, деца попа Косте су се по повратку у земљу поразбољевала од туберкулозе која их је односила. Добросав (Добро) провео је рат са мајком која је учинила и уложила све да он одрасте здрав. Када је дошло време, дали су га у школу, наравно у Богословију, у Рајловац код Сарајева. Ту се он одмах прикључио напредној српској омладини, па га убрзо избаце из школе. Тадашњи владика Петар Зимоњић своме школском другу попу Кости дојави да он свога немирног сина Добросава негде сакрије јер му се прети ликвидацијом. Поп Коста сина сакри на златиборска имања где је чувао стоку, док се та политичка ситуација није смирила.

Поп-Добров старији брат Свето, по свршеном школовању почео се бавити великим приватним пословима. Он се током школовања упознао са високим интелектуалцима, како из Сарајева тако и из Београда, па се код њега могао срести Иво Андрић, Драгиша Васић и др. Почетком

Другог светског рата било је нормално очекивати да се он определи за четнике. Богатство које је стекао експлоатишући и прерађујући па извозећи дрвену грађу Свето није жалио да уложи у напредак својих Штрбаца. Захваљујући њему је и довршен споменик у Штрпцима.

Поп Коста је, као и његови претходници, уважавао свештенике Јевђевиће из Прибоја, мада се међу њима, као што је уобичајено код српских попова, осећала извесна доза ривалства. Нарочито је уважавао проту Михаила који је био веома школован. Јевђевић је у оно време завршио две познате светске академије (једну у Москви, другу у Паризу), а поп Коста је тога био свестан.

Остварење идеје проте Јевђевића да у Прибоју одмах по ослобођењу подигне цркву, јер Прибој неколико векова није имао цркве, отежавало је сиромаштво народа и читаве државе. Решење је пронађено тако што је договорено да то не буде само обична црква него и „спомен-костурница“ изгинулима за ослобођење земље. Проти Михаилу се и то учинило недовољним, па је цркву посветио краљу Петру

Ослободиоцу и на тај начин у финансирање увукао и краљевску породицу, а преко ње и читаву државу. То је подстакло и попа Косту из Штрбаца да и они на неки начин одају почаст изгинулим ратницима, нарочито добровољцима из Босне. Прота Коста имао је за то и много јаче разлоге. У Штрпце су добровољци из Босне дошли у великом броју. Било их је 380, међу којима и 9 муслимана и 13 девојака. Прота Коста их је испред цркве прво пребројао, па, као код Самодреже цркве за одлазак у бој на Косово, све их причестио, благословио и упутио у Србију. А граница је била надомак Штрбаца. Датум причешћа и преласка добровољаца из Босне у Србију не зна се тачно, али су многобројни историјски подаци о њиховом учешћу у ратним сукобима, почев од 21 августа. Њихов прелазак у Србију могао је бити дан-два раније.

Тачно на оно место испред штрбачке цркве посвећене Рођењу Пресвете Богородице, на ливаду на којој је причешћивао добровољце, прота Коста негде у току 1928. године сазове своје пријатеље из околине, и заједно одлуче да се, уз њихову помоћ, на том месту изгради спомен-костурни-

ца. Иако је то земљиште било власништво цркве, која је уступила део земљишта за споменик, оно је и данас власништво државе, а не цркве. Време је пролазило, а о споменику се, повремено, на неким скуповима дискутовало – и ништа више.

Негде 1935. године, породица Анџића подиже цркву брвнару у Будимлији и за њено освећење позове митрополита Петра Зимоњића који том приликом приупита присутне Штрпчане шта се догађа са изградњом споменика у Штрпцима. Тада се договоре да се та изградња убрза јер се приближавала 1939. година, петсто педесета од Косовског боја. Исте године, 2. априла, формиран је Одбор за изградњу споменика, на чијем је челу као председник био поп Коста Поповић, секретар Добро Стикић, потпредседник Милан Савић, учитељ из Миоча, а чланови сељаци из околних села и Милорад Ђировић из Штрбаца

Пројекат је урадио архитекта Душан Смиљанић из Сарајева. Изградња споменика поверена је предузимачу Неђу Лучићу из оближњег села Кнегиње, а за његовог помоћника одређен је Јово Николић. Камен за изградњу догоњен је са Бањског

Спомен-костурница у Штрпцима

брда и из околине Штрбаца. Градња је интензивирана 1937. године, када се у откоп земљаних радова укључило локално сеоско становништво, радећи бесплатно са својим запрегама. Већ 1938. почело се са зидањем самог споменика, импозантне висине, преко 15 метара. Претпостављамо да је било планирано да се споменик заврши за Видовдан те 1939. године, али се, као и обично – закаснило. Када је тај дан прошао, градитељи су се опустили. У том, пред крај године, умре прота Коста и све остале недовршено.

Син попа Косте, Добросав – Добро, кад је после очеве смрти завршио богословију, морао се оженити да би био рукоположен. То је било 1940. године, и он је морао завршити недовршени споменик. Сва срећа те је имао старијег брата Света, богатог индустријалца, и да је могао рачунати на њега. У изградњи споменика учествовао је и велики број дародаваца из околине.

Сви груби радови око споменика били су довршени, али остало је било да се ураде они финији, много скупљи: надвратници, који је требало да буду од скупоценог мермера, а што је било уговорено са једном

на себе како...
 збували, јуно покривована и по-
 лећа наставили су, Светло Тодоровић
 и Милаш Раковић да приведу крају за-
 коњско дело, записао: Косићуркицу,
 кнезиграшивој Јорџа и националној рад-
 ника браће Косиће, на крају, на неким
 сећавању. Успех се показао...

† Коста Костић
 1872-1917

Светло Костић
 изгубљеник

Милаш Раковић
 1872-1917

Поп Коста и његов син Свето, највећи дародавци за изградњу споменика у Штрпцима

каменорезачком задругом из Београда, да се упишу имена и да се исликају иконе. За сликање икона дошли су сликари Двора који су живописали и цркву у Прибоју. Кости добровољаца, прикупљане по увачким висовима, Бијела глава, Цигла, Црни Врх, Дебела коса, Рача и др., налазе се испод пода костурнице и данас. Ни број сахрањених ни њихова имена се не знају. Велики проблем настао је када је на унутрашње зидове костурнице требало уписати имена изгинулих. Нико их није знао. Поп Добро је у време зидања споменика обилазио сва подручја одакле су добровољци долазили и прикупио је само 80 имена које је дао да се испишу у споменику. Према архитектонском решењу, направљена је крипта испод земље, па четвртасто постоље споменика висине преко два метра, у облику једне просторије на чијим су се зидовима налазиле фреске. Врата на тој просторији су од метала. Наспрам њих био је насликан Св. Ђорђе, на плафону читавом површином Богородица, лево је са једне стране прозора био насликан поп Коста који као ктитор држи у рукама споменик, а с друге стране прозора краљ Петар, ослободи-

лац и ујединитељ. На десном зиду била су исписана имена 80 добровољаца која је открио поп Добро. Међу њима била су и имена 13 девојака које су, као и остали добровољци од којих се нико није вратио, у борби погинуле.

Споменик је висок 15 метара, од тамног камена, са скупим, четвоространим крстом на врху. На све четири стране споменика (Св. Вид увек гледа на све четири стране) исписани су речи:

*/на источној, оној која гледа према
југу/*

КРАЉУ ОСЛОБОДИОЦУ ПЕТРУ
ВЕЛИКОМ

/на јужној страни/

СА ОВОГА МЕСТА КРЕНУ ПРВИ
ДОБРОВОЉАЧКИ БАТАЉОН
У БОРБУ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ

/на западној страни/

ЖРТВАМА СРЕЗА ВИШЕГРАДСКОГ
ПАЛИМ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И
УЈЕДИЊЕЊЕ
1914–1918.

Остаци фресака са списком изгнулих

/на северној сїрани/
ПРВИМ ВЕСНИЦИМА НАШЕ
СЛОБОДЕ
ПАЛИМ СРПСКИМ ВОЈНИЦИМА

Све те радове платио је Свето Поповић, син свештеника Косте, који је тада приложио цркви 150.000 динара што се сматрало правим богатством. Колика је то сума тада била, постаје јасније ако се упореди с прилогом краља Александра за прибојску цркву, који се сматрао огромним, а износио је 25.000 динара. Када су сви радови били довршени, заказано је освећење споменика, на црквену славу – Малу Госпојину, 21. септембра 1940. године, само недељу дана после освећења спомен-цркве у Прибоју.

За Штрпчане је освећење спомен-цркве у Прибоју било као генерална проба за освећење њиховог споменика. Коњаници, који су задивили Прибој и све званице које су се тамо нашле, овога пута су изашли у сретање бану Дринске бановине г. Станоју Михалцићу, и команданту Дринске дивизије г. Животи Божићу, пратећи га у свечаној колони до споменика. У име министра правде, из Ужица је дошао његов изасла-

ник г. Божо Гордић, с њим и многобројне важне личности. Весело је увељичао и хор, а тамбурашко-шаркиски оркестар из Сарајева забављао је званице све до следећег дана.

Споменик и црква у Штрпцима били су место сретања, окупљања, место договора, место патње, али и љубави. На вашарима, који су се некад одвијали у црквеној порти, могао се видети приказ само нама Србима разумљив. Док поред споменика ојађене мајке и сестре наричу за својима изгинулима, док се изнад споменика игра тзв. „жалостиво коло“ у коме девојке расплетених плетеница, у црнини, уз тиху музику играју коло „наопачке“, дотле се изнад цркве игра весело коло у коме се и подврискује и рађају се прве љубави. Све је то слика живота која се ретко где у свету представља овако сливено.

Садашње стање овог споменика је потпуно незавидно. Фреске су сасвим пропале, имена изгинулих више не постоје, темељи споменика су скоро у распаду јер је некад, неко, неком приликом изнад споменика изградио фонтану чија вода је подрила темеље. Фонтане више нема, али је

остала штета коју је она нанела. Ипак, она-ко висок са прелепим крстом на врху, споменик и данас делује импозантно.

Црквена слава штрбачке цркве је Мала Госпојина, када се обавља и опело за добровољце сахрањене у крипти испод споменика.

Док је постојала Југославија, житељи Штрбаца су се у сваком погледу ослањали на Прибој. Тамо су се запошљавали, тамо су им деца ишла у школу, ту су набављали све што им је требало, а у своје административно седиште Рудо одлазили су врло ретко, само кад би требало да заврше текуће административне обавезе (плаћање пореза, струје и др.). По распаду Југославије и постављању границе између Босне и Србије, обавеза становника Штрбаца да одлазе на тада постојећа ратишта по Босни унесрећила је овај миран и вредан народ. Одједном је свега нестало. Продавнице су позатваране, није било кафе, бензина, шећера, дувана... Право ратно стање. Црна берза или сива економија је цветала. Муслиманима избеглим из Сарајева и осталих делова Босне, Штрпци су били главни пролаз којим су ноћу тајно ишли

према Новом Пазару, одакле су тајним каналима одлазили у Турску или у друге европске земље. Тако, стари римски пут, касније Ушћупски друм доби ново име „зетра“ – зелена трансверзала (зелена боја се сматра типичном бојом муслимана), којом се ишло само ноћу. Када су међународне силе одлучиле да од бивших република Југославије формирају нове државе, неке сталне, а неке још увек привремене, и у подручју Штрбаца и засеока Увца, на самој граници између Републике Србије и Републике Српске, долази до великих промена. Граница на Увцу, баш на његовом спајању са Лимом, доби нови значај. Међународна заједница овом подручју даде статус бесцаринске зоне за трговину сваковрсном робом. Поред Увца и Лима, а са обе стране пута који води за Рудо, преко ноћи никоме разноврсне продавнице: прехране, покућства, намештаја, аутомобилских гума, пољопривредних алата, одеће... У близини је и бензинска станица на којој је гориво знатно јефтиније него у Србији. На самом граничном прелазу, који се данас зове Увац, недалеко од Штрбаца, постаде живо као у она стара времена кад су отуда про-

лазили каравани натоварени робом за Дубровник или Скопље. У Увцу се снабдева пола Златиборског региона, део Црне Горе и читаво подручје општине Рудо. За сада ова трговина повољно утиче и на житеље Штрбаца, па би се и они могли укључити у заједничку акцију обнове прелепог споменика у Штрпцима.

**СПОМЕНИК НА
БИЈЕЛОЈ ГЛАВИ**

Бијела глава припада висовима Брезовца, који се својом јужном страном спуштају према реци Увцу, на чијим се обронцима налази заселак Цигла као последња тачка не само општине Чајетина већ и државе Србије. Северни делови Брезовца спуштају се према центру села Јабланица (општина Чајетина), у коме су ретко владали туђи завојевачи. Брезовац се преко Увца надовезује на планину Љесковац и њен Црни врх, чији су висови смештени између Увца и Лима. На овом неприступачном терену, пред објаву рата од Аустроугарске, наша Врховна команда је стационирали Ужичку војску која је требало да спречи непријатеље да продру према Ужицу.

После ултиматума који је Аустроугарска упутила Србији, уследила је и објава

рата. Припремајући се за рат, Аустроугарска је извршила мобилизацију са главним центром у Вишеграду. Србима, војним обвезницима царевине у којој су живели ово је била прилика да се договоре како ће из те царевине прећи у Србију. Убрзо је, како је већ речено, њих 380, међу којима је било и 9 муслимана и 13 девојака, дошло у Штрпце пред цркву да их поп Коста причести (као у Самодрежи цркви приликом одласка на Косово), па да пређу у Србију и по њиховом рачуну једном засвагда скину туђи јарам са српскога врата. Поп Коста је после причешћа упутио добровољце преко Увца на Циглу, Бијелу главу, Брезовац. Они су се као добровољци придружили српској војсци која је већ била ту, на граници. Убрзо је управо на том месту где су добровољци прешли границу дошло до ратних сукоба. Аустроугарска је напала Србију.

То поприште је читавих сто година изгледало овако: ливада брежуљкаста, пут којим се ретко пролази, скоро невидљив јер је и он зарастао у траву, а поред пута мали, једва видљив споменик који говори о великој храбрости наше војске. Споме-

Стари споменик на Бијелој глави

Мајор Луковић

ник је подигнут вођи, као у древна античка времена (само се главни именују, остали су део њега). Њему су помагали, за њега су били спремни и живот да дају... Он погибе 21. августа, а они, његови верни саборци, исклесаше му бајонетима споменик (као и Војводи Кајици из наше народне песме) и на њему, такође бајонетима, исписаше епитаф:

Мајор Василије Луковић,
погинуо 1914. године
Испуни своју дужност
према Краљу и Отаџбини.
Завидимо ти и поздрављамо
ти породицу.

ЈУНАШТВОМ У СЛАВУ

Кратко време су му завидели. И они изгинуше сутрадан, њих 35. Сахранише их у близини њиховог мајора, где се још увек зелени травица. А како и не би кад је крвљу заливена. Овај скромни споменик војници су бајонетима извадили од оближње стене, бајонетима га оклесали и уписали наведени текст. Ако можемо сумњати у многе историјске чињенице онога времена (датум почетка рата, време, број војника и

многе друге) овај споменик нам, као историјски извор првог реда, говори да је рат на овом подручју почео 21. августа 1914. године, да је мајор Луковић можда први у њему погинуо, и да је ово засигурно први споменик подигнут ратнику Првог светског или Великог рата. У то нема сумње.

Битка на Бијелој глави је једна међу првим биткама Великог рата. Одиграла се 21. и 22. августа 1914. године. Почела је 21, када је око девет сати ујутру велика војна сила Аустроугарске царевине нагрнула преко Дебеле косе на малену Србију. Бијела глава и Дебела коса су тромеђа двеју царевина – Аустроугарске и Турске – и Краљевине Србије, која је у балканским ратовима (1912–1913) већ ослободила део своје браће испод турског јарма. Аустроугаре је сачекала Ужичка војска Лимског одреда, састављена и од редовне војске и од резерве и од добровољаца. У српској војци био је већи број добровољаца из Босне који су прешли на српску страну.

Иако је већ првог дана погинуо њен заповедник, мајор Луковић, српска војска на Бијелој глави наставила је храбро да се бори. У овом сукобу погинуло је са српске

стране још 35 бораца, међу којима су и добровољци из Босне, који су сахрањени на ливади испод свог мајора. Рањен је 71 српски борац. Не зна се тачан број изгинулих непријатељских војника јер су они своје одмах одвлачили са попришта, али су остављали њихове војничке торбе које су наши по завршетку сукоба пребројали. Било их је више од 70. Другог дана битка је завршена јер су непријатељске јединице морале да се повуку према Церу, на коме је већ трајала чувена офанзива. Без обзира на исход те офанзиве, српска војска је ипак успела да спречи непријатеља у продору према Ужицу, што јој је и био циљ.¹⁹

Изгледа да историјска дистанца у српског народа траје дуже него у осталих народа. Нама је потребно и више од сто година да забележимо нечије име и место на коме се неки историјски догађај одиграо. Неретко се по нашим савременим гробљима срећу споменици подигнути 2004. године, а односе се на устанике Првог српског устанка који је био 1804. године – на двестоту годишњицу тог значајног датума.

1 19 Боса Росић, *Весџи*, бр. 3.372, Ужице, јануар 2014.

Преци су својим потомцима причали да им је чукундеда погинуо на Мишару или Чергу, а чукунунуци памте свога претка, па када заврше школе и мало се заимају, сете га се и после 200 година у лепом, црном гранитном споменику испишу му име и заслуге. Слично је било и са нашим ослободиоцима и осветницима Косова који падоше од 1912. до 1918. године.

Часна старина, дугогодишњи свештеник парохије јабланичке, Радован Ћосић, познајући сваки камен своје парохије, годинама је сам вршио опело поред свих споменика крајпуташа у Јабланици, међу њима и мајору Луковићу и његовим саборцима. Знајући да се 2014. пуни сто година од славне смрти родољуба који оставише своје животе на Бијелој глави и да би тај датум требало некако свечано обележити, он својом старачком, дрхтавом руком, још 2013. године написа писмо свом парохијану Вукомиру Божанићу да се тај датум не заборави. Вуле Божанић однесе писмо у Чајетину, а после написа ауторке ове књиге у локалним новинама о споменику на Бијелој глави, Скупштина општине Чајетина одлучи да иницира изградњу

достојног споменика овим изгинулим ратницима. Пошто се само место налази на тремеђи општина Чајетина, Прибој и Рудо, а на државној граници Србије и Републике Српске, представници СО Чајетина обратили су се двома општинама које су прихватиле сарадњу. Договорено је да се 21. августа 2013. године, на дан битке и погибије мајора Луковића, представници поменутих општина и мештани околних села састану поред споменика мајору Луковићу и договоре о даљем раду.

Бијела глава је на једном од висова Брезовца који прелази 1.000 метара и тешко му је прићи с било које стране. Ливада брежуљкаста, пут невидљив (сеоска стаза којом се ретко пролази), зарастао у траву, скоро да га и нема... Једни стижу џиповима, други тракторима, а мештани Јабланице, Брезовца и Цигле пешке. Носе завежљаје у којима су тепсије са питом или погачом, понеком печеном кокошком, куваним јајима, понеком пљоском ракије... Они се овде осећају као домаћини, па морају госте који долазе из три општине и две братске земље сачекати с неким послужењем, попити за душу изгинулих... Све су то наша браћа

који овај прелепи предео залише својом крвљу, и зато се овде трава увек зелени... Овај идилични приказ као да је зауставио историју и вратио је у она времена наше слоге, када смо се сви борили да се ослободимо туђинског јарма. Општина Чајетина је заједно са својим Јабланичанима за све госте приредила ручак. Поред поменутих општина, чији су представници присуствовали овој скромној свечаности, позвани су и наши општински генерали (има их пет), историчари, уметници, новинари...

На састанку одржаном пре свечаности полагања венца на споменик мајору Луковићу договорено је како ће тећи припреме и подељени су задаци за будући рад.

Трећег новембра 2013. године СО Чајетина формирала је Иницијативни одбор у који су ушли: Милан Стаматовић, председник СО Чајетина; Вукомир Божанић; пуковник Ђорђе Анџић и Миланко Бујић са Брезовца.

После одржаног састанка, предложен је Организацион одбор. За председника је именован Милан Стаматовић, председник Општине Чајетина, а за чланове: Рато Рајак архитекта-вајар, градоначелник општине

Рудо; Лазар Рвовић, председник општине Прибој; Бојана Божанић, народни посланик; Арсен Ђурић, директор ТО Златибор; Милоје Рајовић, председник Скупштине општине Чајетина; Крсто Јањушевић, потпредседник општине Прибој; Велибор Ђоровић, председник Скупштине општине Рудо; др. Илија Мисаиловић, географ; Боса Росић, етнолог; Радивоје Папић, историчар; Саво Дерикоњић, археолог, директор Завичајног музеја Прибој; Снежана Ђенић, историчар, директор Библиотеке у Чајетини; Љубомир Митровић, Милојко Весовић, одборници СО Чајетина, и Владимир Митровић, сликар и вајар. Почасни чланови Организационог одбора: Радован Ђосић, свештеник у пензији; Мирољуб Луковић, из Кнића, синовац мајора Василија Луковића, погинулог на Цигли, и Милисав Ђенић, историчар.

Први састанак Организационог одбора одржан је 5. новембра 2013. године у СО Чајетина. На састанку је договорено да се распише конкурс за градњу новог споменика, са предлогом да се у њега угради и стари споменик са Бијеле главе, да се направи пут од јабланичке цркве до локације

на којој се налази споменик, утврђен је и дан када ће бити постављен споменик и датум када ће бити његово обележавање, као и сви за ово везани текући послови. Средства за предвиђене радове нису била безначајна, али пошто се све налази на подручју Општине Чајетина, она је прихватила да финансира читав пројекат. Само изградња пута од јабланичке цркве до локалитета коштала је 10 милиона динара.

На конкурс за споменик пријавило се неколико учесника, али је одабран предлог овдашњег сликара-вајара (сада већ почившег) Владимира Митровића из Сирогојна. Будући да је он и рођен и читав свој век провео на Златибору, његово уметничко решење споменика тако је урасло у природни амбијент да изгледа као да је никло из земље, баш као и суседни борови. Практичност наших људи исказује се свугде и на сваком месту. Тако наш уметник, држећи се старе традиције и практичности, укомпонова у споменик и источник бистре златиборске воде, по оној народној „ко ј’ уморан нека се одмара, ко је жедан нека се напије“, а свако ће застати да се

Нови споменик на Бијелој глави – Цигли

поклони и ода почаст ратницима чија су имена исписана на овом споменику. Изнад чесме је стари споменик мајору Луковићу, који је такорећи урастао у овај савремени споменик.

На нашим старим споменицима „крај-путашима“ који се простиру диљем Србије, подизаним после ратова за ослобођење од Турака, готово неписмени уметници који су их резали увек су на њима исписивали упозорења и поуке. Као и они, уметник Владе Митровић, будући да потиче баш из тог и таквог народа, и на овом споменику из XXI века, за поуку нам остави дивне Шантићеве стихове:

*Пуџниче сѣјани! Овде леже они,
јомиле ове ѣрах јунака крију!
с кайом у руци њима се јоклони,
и редом ѣако ижљуби их свију!*

Изградња споменика поверена је групи мајстора-каменорезаца из Сирогојна, чији је предводник Иван Митровић-Гичевић.

На споменику су, поред мајора Луковића, уклесана још 44 имена бораца који су погинули на овом подручју, не само у овој

Откривање новог споменика на Бијелој глави: у позадини су војска и трубачи, пред спомеником представници општина

бици. Будући да се знају само ових 45 имена, наводимо их:

ЈУНАЦИМА ПАЛИМ 8(21) И 9(22) 8.
1914. ГОД. ЗА ОТАЏБИНУ, ЧАСТ И
СЛОБОДУ СВОГА НАРОДА
ЦИГЛА–ОШТРЕЉ

1. мајор Василије Луковић, Кнић
2. редов Љубомир Петровић Доња
Црвица
3. редов Јован Јокић, Дуб
4. редов Миленко Ракић, Ражана
5. редов Иван Младеновић, Бањани
6. редов Радивоје Глигорић, Цветуља
7. редов Марко Ђукуић, Ноћајски салаш
8. редов Чедомир Којиновић
9. редов Андрија Јовановић, Симашев
10. редов Милован Кнежевић
11. редов Миливоје Нинић, Трбушница
12. редов Миломир Јовановић, Завлака
13. редов Стеван Марковић
14. редов Жарко Поповић
15. редов Јанко Пљесковић, Звезда
16. редов Тошо Кујановић
17. водник-наредник Милорад Кустурић,
Ужице

18. редов Димитрије Илић, Марковица
19. редов Ранко Голубовић, Виров
20. редов Бошко Илић, Словац
21. редов Светолик Васић, Каленић
22. редов Миладин Илић, Лер...
23. редов Вукашин Радовановић, Доња Кошута
24. редов Обрен Живковић, Јовичићи
25. редов Обрен Јокић, Оровица
26. редов Љубомир Пантић, Горња Буковица
27. редов Младен Кузмановић, Б. Поље
28. редов Витомир Симеуновић, Богатић
29. редов Душан Томашевић, Стублине
30. редов Ристивоје Ристивојевић, Добраче
31. редов Борисав Главинић, Бедна Варош
32. редов Јаков Туцовић, Гостиље
33. редов Милисав Б. Новитовић, Добраче
34. редов Милун Вучковић, Збојштица
35. редов Михаило В. Радојевић, Кремна
36. редов Тихомир Шућуровић, Шљивовица
37. редов Живојин Кнежевић, Засавица
38. пор. Витомир Аћимовић
39. Драгиша Словић, Јабланица
40. Живојин Радовић

41. Маринко Живковић
42. акт. наред. Љубомир Протић
43. Радосав Пељевић
44. редов Гвозден Исаковић
45. редов Миленко Радовић

Пут је довршен на време, и споменик је постављен на време, а Одбор је договорио да се велики помен и свечаност овде, поред споменика, организује 21. августа 2014. године, на дан стогодишњице од почетка борбе. Званица је било из читаве Србије и братске Републике Српске, присуствовали су представници четири општине: Чајетине, Прибоја, Кнића и Рудог (Република Српска), представници Војске Србије, МУП-а, бројни свештеници, потомци ратника из свих крајева бивше нам земље, представници Удружења књижевника Србије, са својим гостима-књижевницима из читаве Европе, међу којима је био и праунук великог Љермонтова, и на стотине житеља свих златиборских села. Дан је био леп, какав у августу само може да буде. Народ као да је извирао из суседних долина и пео се на Брезовац. А са Брезовца се види пола Србије, читава Босна и Црна Гора.

Свечаност отварања почела је војним по-частима – паљбом из ватрених оружја, према војном протоколу, затим су свештеници освештали светињу коју су открили председници четири општине: Чајетине, Прибоја, Рудог и Кнића.

Том приликом председник општине Чајетина рекао је да се овим чином оду-жујемо нашим славним прецима, а уједно преко прошлости налазимо везу за ширу сарадњу са суседним општинама и општинама из Републике Српске. Овде, на Цигли, погинуло је преко 100 војника редовне српске војске и неутврђен број добровољаца бранилаца отаџбине. Њима су отаџбина и породица, како пише и на овдашњем старом споменику, биле најважније, што би и данашњим генерацијама требало да буду – истакао је Стаматовић.

Свештеник Ћосић, коме смо захвални што нас је подсетио на наше дужности, одржао је емотиван говор: „Родољуби овог краја бранили су у тој бици пре сто година наше њиве, да не буду туђе. Чули су свети глас: 'Устај, пођи, страх им није уплашио груди. Волови трпе јарам, а не људи, Бог је слободу дао за човека'. Ово су наше лавре

Народ на свечаности

Трубачи и хор

и олтари“, рекао је показујући руком спомен-обележје.

Унука палог мајора Луковића, госпођа Љубица Драшкић, која живи у далеком свету и која је за ову прилику допутовала на Бијелу главу, рекла је: „Дочекала сам, ево, да се признају дела наших предака из Првог светског рата. Хвала општинама што су ово организовале, као и мојој мами Милици, која нас је целог живота подсећала на наше претке, да знамо ко смо и шта смо“.

Руси, словенске душе, нису могли да се уздрже, па је једна њихова књижевница одржала дирљив говор набијен емоцијама, који нико није преводио, али су многи заплакали. Хор је певао пригодне песме, трубачи су најпре свирали некакве само њима знане маршеве, а после су, уз ручак, наставили с веселијим репертоаром.

Како рече остарели јабланички свештеник, тог лепог августовског дана на свечаности приликом откривања спомен-чесме на Бијелој глави било је много више народа него пре сто година војске која је бранила наше њиве и ливаде.

ЕПИЛОГ

Као што се зна, у нашој јавности је после Другог светског рата запостављан Први, Велики рат, па се међународна слава српског народа стечена током тога рата, а која би нам била итекако корисна да смо је умели чувати, почела заборављати. Представници нове власти, сасвим очекивано, истицали су своје успехе у Другом, а Први светски рат и његови споменици, захваљујући немару те исте власти полако су тонули у заборав. Ратницима изгинулим у Великом рату, чије су супруге и деца стекли право на то, нека минимална средства на име инвалиднине (ту компликовану реч народ је претворио у „валиду“) и даље су додељивана. У тим оскудним временима и та ниска „валида“ добро је долазила осиромашеним бакама да могу купити соли, мало кафе и шећера.

А синови су желели да се и храброст њихових очева негде помене. О томе се најчешће ћутало. У тој занемелости, опет се из српске подсвести појави стари бог рата – Вид, онај светац на чији дан изгубисмо битку на Косову. Атеистичко оправдање је нађено: Вид је прихваћен и уписан у православни календар као Великомученик Лазар. Ко год би гледао са стране, одмахнуо би руком и рекао: „Ма, то ови Срби опет празнују неке своје свеце у које се само они разумеју“. Тако нас наши тадашњи државни руководиоци – католици оставише да ми, као и до сада, празнујемо своје старе свеце, познате само у српској православној религији. Све наше цркве са свештенством и народом наставише да дају парастосе на Видовдан као помен косовским жртвама и онима који осветише Косово, како пише у заглављу на сваком споменику изгинулима у балканским ратовима и Првом светском рату.

Почетком осамдесетих година XX века, Савез бораца (СУБНОР како се та институција скраћено и званично звала) поче да обнавља и ове споменике. Велики допринос тим обновама дала је преко свога

свештенства Српска православна црква. Свештеници су вршили утицај на вернике да дају добровољне прилоге за ове обнове, а онда би се исти ти свештеници обраћали СУБНОР-у са прикупљеном сумом и захтевом за додатак средстава јер, како су говорили: „И они су изгинули бранећи домовину“. Тако се, некако, с временом све слагало и долазило на своје место. Поче народ на многе споменике који су се налазили на спољашњим или унутрашњим зидовима цркава да уписује и своје синове изгинуле у Другом светском рату. „Па, и они су били Срби, што подразумева и православни хришћани, а изгинули су за исту слободу“, оправдавали су своје поступке. Имена својих изгинулих у последњим ратовима крајем XX века, осим на индивидуалним споменицима на породичним гробљима, народ је почео да уписује и у црквама, на плочама, испод имена оних који су погинули у два велика светска рата. Бар да се на споменицима измиримо и потомству оставимо лепу слику о нама!

Захваљујући нашој традицији, а и сагласности и подршци државне власти поводом стогодишњице од избијања Првог

светског рата, многи споменици су обновљени, чак се подижу и нови, па се надамо да ће и добровољци овога рата бити третирани како су заслужили.

Држава Југославија у којој смо ми Срби (кроз историју најчешће разједињени) били скоро сви под истим кровом, поново се распала и разјединила српски народ. У новој политичкој географији, штрбачки споменик српским добровољцима нашао се у другој држави, која на срећу припада српском народу. На овој граници између Републике Српске и Републике Србије безброј је заједничких историјских споменика културе (старих градова, средњовековних цркава, праисторијских споменика), па је сарадња између ове две земље неопходна и доста развијена. У финансирању заштите тих споменика помажу и међународни фондови. Надамо се да ће први, и за сада једини СПОМЕНИК СРПСКИМ ДОБРОВОЉЦИМА у селу Штрпцима бити као таква препознат и обновљен.

И не само он. Неопходно је очистити и обновити све заједничке споменике посвећене Првом светском рату, који се као мермерне плоче налазе у свим нашим црк-

вама, на многим друштвеним објектима,
јавне споменике и спомен-чесме.

MEMORIALS TO THE WARRIORS OF THE GREAT WAR IN PRIBOJ, IN ŠTRPCI AND ON BIJELA GLAVA

/Summary/

ЛУНАШТВОМ У СЛАВУ

This paper presents three memorials dedicated to warriors who died in the first war conflicts in Stari Vlah, in August 1914, in the tri-border area between the two empires – Austro-Hungarian and Ottoman – and the Kingdom of Serbia, one of the winners of the Great War. These are the following: a memorial church with a crypt in Priboj, a memorial ossuary in Štrpci (Republic of Srpska), and the monument on Bijela glava (the municipality of Čajetina) – a fallen warriors memorial located on a meadow which was their burial place.

As Serbia didn't comply with the ultimatum it was sent, the Austro-Hungarian monarchy announced the mobilization on July 23, 1914 and made the final

preparations for the declaration of war. The conscripts of Serbian nationality who were also the subjects of Austria-Hungary used this mobilization to agree upon the formation of volunteer units and their transfer to Serbia. A week later, on July 28, Austria-Hungary declared war on Serbia. A great number of its official subjects had already moved to Serbia, including not only Serbs, but also Muslims. At King Peter's command, these volunteers were assigned to regular Serbian military formations. Serbian recruits were assembled from all areas of the two empires, which were now both on the verge of disintegration. Particularly large number of volunteers came to Serbia from the Višegrad area. An army of 380 volunteers arrived within a single day. However, the majority of them died in their ill-fated attempt to cross the border. In order to commit their acts of bravery to a lasting memory, the folk of the border regions of Stari Vlah built memorial ossuaries.

In the early 1920s the residents of Priboj decided to erect a church that had not existed here for several centuries, with the active support of their local protoiereus Jevdjević. The church was conceived as a parish church and a crypt for those who perished for the motherland, and also as a memorial church to King Peter the First, the liberator and unifier of the Serbian people. Following their example, the priestly family Popović from Štrpci decided to build a memorial ossuary for volunteers from Višegrad who joined Serbian military units and almost all died on the battlefield between Serbia and Austria-Hungary. These two memorials, built despite great difficulties, were consecrated at the solemn ceremony in the second half

of 1940, while the dark cloud of fascism was already looming over the entire Europe.

It is clear that all the events after the Second World War in Yugoslavia and Serbia belittled the significance of the Great War. As a result, the international fame Serbian people earned during the World War I started to fade. Had we known how to preserve it from oblivion, our nation could have taken it to its own advantage. It was no surprise that the representatives of the new government attached utter importance to their achievements in the World War II, diminishing the ones of the Great War and all its monuments. The wives and children of dead warriors acquired the right to receive certain financial support, so they were still granted some minimal funds, in the name of disability benefits. As those were the rough times for the impoverished families, even this low disability allowance ensured limited domestic supplies of salt, coffee and sugar, for the elderly widows of dead warriors. The immediate male descendants, their sons, craved to hear a mention of their fathers' bravery. Instead, it was kept in a prolonged silence. And in the midst of that silence emerged the ancient Slavic deity of war and abundance – Svetovid. The saint who appeared on the day when Serbia lost the Battle of Kosovo emerged again from the subconscious of the Serbian people.

Despite the prevailing atheist atmosphere, Serbian people found the way to justify their religious practices, accepting and inscribing Svetovid as the Great Martyr Lazarus in their Orthodox calendar. At those times, anyone looking from aside would turn a blind

eye to our need to revere our saints, understandable only to our people. So the contemporary Catholic authorities let us worship our ancient saints the way we used to do, saints only known to the Serbian Orthodox religion. All our churches with the clergy and the laymen cherished the tradition of honouring Vidovdan as a national and religious holiday. It was a remembrance day for those who perished as victims or avengers of the battle of Kosovo, and whose names were emblazoned on every memorial of the Balkan Wars and the Great War.

Due to our unbroken tradition and the consent and support of state authorities, many monuments have been renovated, and even new ones are being put up, on the centenary of the outbreak of WWI. Among those monuments there is a new one dedicated to soldiers who lost their lives at the very beginning of the war conflicts between Serbia and Austria-Hungary. Those conflicts took place in the municipality of Čajetina, in mid-August 1914. The army units from Užice defended the border areas, and were further joined by numerous volunteers coming from the Serbian territories that used to be under the Turkish and Austro-Hungarian rule. In the first conflict, which happened in the border area, the commander of Serbian units, Major Luković, was killed. On the same day, his comrades carved a painful epitaph on his tombstone, with their bayonets. This monument is believed to be the first symbol of the Great War. This was the burial place of other soldiers too. Exactly one hundred years after this sad event, a new memorial with a fountain was erected on Bijela glava. Above the fountain,

there is a skilfully composed, century-old monument to Major Luković.

Yugoslavia that used to be the home for almost all Serbian people (that were predominantly separated throughout history) disintegrated once more, setting our people apart again. In this new political geography, the memorial for Serbian volunteers from Štrpci became the cultural heritage of the Republic of Srpska, a newly outlined entity on the map. Fortunately, this country still belongs to the Serbian people. Along the dividing line between the Republic of Srpska and the Republic of Serbia, there are countless shared historical and cultural monuments (old towns, medieval churches, prehistoric monuments). The cooperation between these two countries is necessary and quite developed. International funds also provide financial aid for the protection of these monuments. Hopefully, THE MEMORIAL TO SERBIAN VOLUNTEERS built in the village of Štrpci will also be recognized and renewed, as the first and for now the only one of its kind.

This should be only the beginning. It is necessary to renovate and preserve all common memorials commemorating the Great War that can be found in the form of marble plaques in all our churches and in many secular facilities, on public monuments and memorial fountains.

/Translated by Marija Todorović/

